

KLEIO

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 11

1979

Inhoud

Kleio-Didactica 2	449
Het onderwerp van dit nummer	449
Informatie bij en mogelijkheden voor het gebruik	450
LEERLINGENMATERIAAL	455
Informatie voor gebruik, vervolg	475
Lessenseries	478
Literatuur	480
Errata Kleio-Didactica 1	480

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar *f* 60,—. Docenten geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam. Leden van de VGN ontvangen Kleio gratis.

Wij maken de leden er attent op, dat vanaf heden de ledenadministratie van onze vereniging nog uitsluitend schriftelijk benaderd kan worden op het volgende adres: Administratie V.G.N. Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten *f* 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

LEERLINGENMATERIAAL. Bestelling van het leerlingenmateriaal geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van:

KD 1," 'n Land zonder leerplicht," en het gewenste aantal. De prijs bedraagt, inclusief portokosten: bij minder dan 10 exemplaren *f* 2,50 per ex., bij meer dan 10 exemplaren *f* 2,— per ex.

Redactie van Kleio-Didactica

Mevr. Drs. Rijken, Maasstraat 72 A III, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

Mevr. Drs. M. Hegyi - Langenbach, Utrecht.

Drs. B. Molenkamp, Uden.

Sub-redactie van Kleio-Didactica 2

Mevr. Drs. M. Hegyi-Langenbach, A. Bloemaertstraat 1, 3514 VN Utrecht

Mevr. Drs. E.J. Karreman, Utrecht

Drs. W.E. Renkema, Driebergen

Kleio-didactica 2

In dit tweede nummer Kleio-Didactica vindt U de resultaten van het werk van een aantal participanten aan de Her- en Bijscholing die in Utrecht in het vorige cursusjaar plaatsvond. Uit die werkgroep is de subredactie gevormd die verantwoordelijk is voor deze uitgave. De subredactie bestaat uit E.J. Karreman, W.E. Renkema en M. Hegyi-Langenbach, waarmee tevens de band met de vaste redactie van Kleio-Didactica gelegd is. Evenals Kleio-Didactica 1 is Kleio-Didactica 2 zo ingedeeld dat U het leerlingmateriaal in het binnenste deel vindt en de aanwijzingen en verantwoording in het voorste en achterste deel. Het leerlingmateriaal is los na te bestellen, zie de omslag van dit blad.

Wilt U Uw op- en aanmerkingen over dit nummer en, zo mogelijk, aanvullend materiaal richten aan de redactie van Kleio-Didactica, zodat eventueel in een volgend nummer aandacht besteed kan worden aan nuttige wenken van lezers? Wij houden ons aanbevolen voor Uw reacties.

Redactie Kleio-Didactica.

Het onderwerp van dit nummer.

In Kleio 3 van jg. 19 (1978) verschenen enkele artikelen over Nederland in de 18e eeuw. In het seizoen 1978/79 diende dit Kleionummer als lesbrief voor de Her- en Bijscholingscursus in Utrecht. Twee van de auteurs, de heren J. Aalbers en W.W. Mijnhardt, werden bij deze cursus betrokken; zij zorgden o.a. voor een stapel onbewerkt bronnenmateriaal. Tijdens de cursus selecteerden de deelnemers hieruit de in dit Kleio-Didactica nummer opgenomen fragmenten A, B, D en E, die van opdrachten werden voorzien voor het niveau van een tweede klas Mavo/Havo. Uitgangspunt bij deze keuze van het niveau was de gedachte dat het eenvoudiger is om (te?) gemakkelijke opdrachten moeilijker te maken dan het omgekeerde te doen. Bovendien behoort dit onderwerp tot de leerstof van de 2e klas AVO/VWO en men wilde juist graag proberen deze complexe materie ook voor lagere klassen toegankelijk te maken.

Uit het bezit van J. Beetsma, een van de cursusleiders, werden nog enkele bronnen toegevoegd en bewerkt, nl. F en fragmenten van E, waarbij de andere cursusleider, M. Hegyi-Langenbach, voor nadere documentatie zorgde.

De doelstellingen van de leden van de werkgroep waren heterogeen: sommige leden hadden behoefte aan materiaal dat aspecten van de denkwereld van de 18e eeuwse Nederlanders zou verhelderen, andere wensten

nadruk te leggen op het dagelijkse leven, of op de politieke ontwikkelingen.

Deze heterogeniteit is tot uitdrukking gekomen in het materiaal en de opdrachten en in de zeer verschillende lessenseries die de deelnemers naar hun eigen inzichten hebben opgezet. Er zal dus gekozen moeten worden uit het in dit nummer aangeboden materiaal.

Daarnaast werd door enkelen nog een extra bijeenkomst besteed aan het ontwerpen van een HA-VO/VWO bovenbouw-keuzeonderwerp met dit materiaal. Na de lessenseries vindt U het resultaat van deze bijeenkomst beknopt aangegeven, en bovendien staan onder de gewone leerlingopdrachten opdrachten voor gevorderden tussen haakjes. Verdere informatie vindt men in het door P.H.F. Gieles geschreven hoofdstuk over bijzondere onderwerpen in Geschiedenis op School.

Behalve alle hierboven reeds genoemden waren bij de bewerking van het materiaal betrokken:

W. Beeling, G.J. Dop, J. Gorter, P.C.D. Greven-den Ouden, P.J. Jongebreur, F.P. van der Velde, H. Wigard en M.C.L. Wennekus-Willems.

Drs. L.J. Boon gaf waardevolle informatie bij de onderdelen A en C.

Het verdient aanbeveling om naast de nu volgende informatie een grote Nederlandse encyclopedie te raadplegen over het Hof van Holland en het natuurrecht e.d. De geraadpleegde literatuur is ook bij het leerlingmateriaal gevoegd.

Informatie bij en mogelijkheden voor het gebruik van het leerlingmateriaal per onderdeel.

A Brief van het Hof van Holland enz. aan de Staten van Holland

Informatie.

De brief is gekozen omdat deze een goed voorbeeld is van de toepassing van het strafrecht als functie van processen in de samenleving. De toenmalige opvattingen over sodomie (de verzamelnaam voor alle mogelijke "verspillingen van mannelijk zaad") waren sterk beïnvloed door natuurrechtsdenken. De gedachte dat elke nodeloze verspilling de doelgerichtheid in de natuur (voortplanting) ontkent en tegengaat kwam overeen met de moraal-theologie. Onnatuurlijk was in deze opvatting gelijk aan onuitsprekelijk zondig, en God was niet alleen de schepper, maar ook de toezieende wreker, zodat de grote zonden van individuen zouden kunnen leiden tot een catastrofe voor de gemeenschap: collectieve verantwoordelijkheid spreekt, naast de afschuw mee.

Omstreeks 1730 kwam een groot aantal gevallen van homoseksueel verkeer aan het licht. Vele daarvan dateerden van geruime tijd daarvoor. Hierbij was o.a. een "bemiddelingsbureau" voor herenknechts betrokken. Dit trok grote aandacht. Wat volgde blijkt uit A, B en C. De excessieve aandacht voor homosexualiteit omstreeks 1730 riep reacties op die typerend zijn voor de denkwijze van die tijd. Ook geeft de brief een introductie in aspecten van de staatsinrichting: het is duidelijk dat er geen gecentraliseerde staat was.

Het "luiden van de klokken" geeft mogelijkheden tot besef van publikatiemogelijkheden in een grotendeels analfabete samenleving die uit kleine gemeenschappen bestond.

De brief is een bekorte en vertaalde versie van het zeer uitvoerige en moeilijk leesbare origineel. Het oorspronkelijk taalgebruik is zoveel mogelijk aangehouden.

Aanbevolen literatuur:

Kleio 3 1978, waarin ook veel literatuur vermeld staat.
W.W. Mijnhardt, "De eerste 40 jaar van Teylers' Stichting", Spiegel Historiae, nov. 1978.
Jean Ehrard, "L'idée de nature en France à l'aube des Lumières", Flammarion, 1970.

Gebruik

Er zijn verschillende mogelijkheden voor het gebruik. De brief kan dienen als instap in het onderwerp om de nieuwsgierigheid van de leerlingen te prikkelen, en als onderdeel van de lessenserie.

Instap

Voor of na de eerste lezing van de brief moet informatie aan de leerlingen gegeven worden. Enige informatie over de gebeurtenissen in Sodom en Gomorra is voor alle leerlingen nodig. Voor de hogere klassen kan volstaan worden met de Bijbeltekst (Gen. 19:6) voor de lagere klassen is het beter het verhaal te vertellen.

Vooraf voor de hogere klassen kan het stimulerend zijn om de passages Lev. 18: 21-25 en Lev. 20: 13 er bij te betrekken; vooral de Statenvertaling, die woorden gebruikt die ook in de brief voorkomen.

De staatsinrichting van de Republiek moet al eens eerder aan de orde geweest zijn.

Deze informatie moet voorafgaan aan de opdrachten.

Na de lezing van de brief kan één van de volgende opdrachten gegeven worden om een klassikale bespreking voor te bereiden:

- Vat deze brief samen in (10?) zinnen. Daarbij moet je in ieder geval de volgende woorden gebruiken: homofilie, christelijk, uitroepen, openbaar, rechter, straf, wet.
- Als je deze brief moest samenvatten, welke woorden zou je er dan beslist in willen hebben? (groepswerk, met verantwoording).

Onderdeel lessenserie.

Doelstellingen:

- de leerlingen moeten enkele verschillen kunnen noemen tussen de staatsinrichting van de Republiek en die van het huidige Nederland.
- de leerlingen moeten kunnen zeggen welke rol aan God werd toegedacht.
- de leerlingen moeten verschillen kunnen noemen tussen opvattingen over anders-denken/anderslevenden toen en nu.
- de leerlingen moeten verschillen kunnen noemen tussen opvattingen over behoorlijk bestuur/behoorlijke rechtspraak toen en nu.

Opdrachten:

- In deze brief gaat het over a diefstal
b homofilie
c moord
d smokkelarij

- De brief bestaat uit 3 delen, A: regel 1 t/m 9,
B: regel 10 t/m 21,
C: regel 22 t/m 31.

Ga nu van de volgende uitspraken na waar ze staan, en zet een kruisje in de goede kolom.

Dit staat in stuk

A B C

Als we zo doorgaan loopt het mis.

Er moet iets gebeuren omdat er mensen zijn die zich aan straf onttrekken.

We moeten in alle provincies één lijn trekken.

	A	B	C
Als we zo doorgaan loopt het mis.			
Er moet iets gebeuren omdat er mensen zijn die zich aan straf onttrekken.			
We moeten in alle provincies één lijn trekken.			

- Zijn dit feiten die als echt gebeurd in de brief beschreven worden?
 - Sodom en Gomorra zijn gestraft door God. ja/nee
 - Ons land is getroffen door Gods woede. ja/nee
 - Veel mensen zijn gevlucht uit Holland. ja/nee
 - Er zijn mensen gearresteerd. ja/nee
 - Er is een wet die homofilie verbiedt. ja/nee
- Wat willen de schrijvers van de brief?
- Waar zijn ze bang voor?
- Hoe denken ze het kwaad uit te roeien?
- Denk je dat dat lukt zo?
- Als je denkt dat het zo niet lukt wat hadden ze dan kunnen doen?
- Deze brief is wel/niet een voorbeeld van verdraagzaamheid. Motiveer je keus.
- Als deze brief in onze tijd geschreven zou zijn, zou die dan in strijd zijn met onze rechtspraak? Noem 2 gegevens om je antwoord te ondersteunen. (Groeps-werk?)

(Hoe zag men de rol van God?)

Waarom werd deze misdaad als gruwelijk betiteld?

Welke argumenten worden aangevoerd om een openbare straf in te voeren? En welke conclusies kun je daaruit trekken?

Geef over tenminste 2 aspecten van de toenmalige rechtspraak je mening.

Waarom zou een hoog rechtscollège nu deze brief niet meer kunnen schrijven? Betrek in je antwoord Sodom en Gomorra, opvattingen over de rechtsgang, en opvattingen over bejegening van minderheden).

Er zijn vele mogelijkheden om opdrachten te bedenken bij het schoolboek dat de leerlingen bezitten.

Het ligt voor de hand om zodra B, het artikel van Justus van Effen, aan de orde is gekomen de leerlingen vergelijkingen te laten maken tussen de inhoud van het artikel (van 1732) en van deze brief (van 1730).

B Dreigende gevaren en hun oorzaken.

Justus van Effen, *Hollandsche Spectator*, 1732.

Informatie.

In dit artikel komen de onder A genoemde punten weer naar voren. Het biedt de mogelijkheid om deze vreemde stof voor de leerlingen te verduidelijken. Vooral het optreden van de paalworm, een "buitenna-tuurlijk monstertje" dat voorheen onbekend was en door God op onze kusten afgestuurd leek (en speciaal gecreëerd?) als wraak of waarschuwend teken, geeft de leerlingen mogelijkheden om zich in te leven in de denkwijze van die tijd. Anderzijds zijn er toch ook tekenen van een rationalistischer benadering: Justus doet voorstellen, en Sellius bestudeert het beestje. Ook hier komt weer een glimp van de gedachten over de Staats-inrichting naar voren die mogelijkheden geeft om latere behandeling van bijv. Montesquieu en Rousseau boeiender te maken.

Er zijn mogelijkheden om uitspraken van het schoolboek over deïsme te verduidelijken (Opperwezen) en om te laten zien dat in 1732 van consequent deïsme in de Republiek geen sprake was.

Aanbevolen literatuur:

In Klei 3, 1978, vooral p. 241-244 t.a.v. de heftige reacties op de sodomieten, en vooral p. 258 e.v. t.a.v. de opvattingen over het ordeningssysteem van de wereld.

Gebruik

De leerlingen kunnen inzicht verwerven in de volgende vragen:

Hoe dacht men in 1732 over Gods rol en de invloed van de mens daarop?

Hoe dacht men over de openbaarheid van bestuurszaken?

Welk verband legde men tussen natuurlijke oorzaken van een dreigend gevaar en God?

Het artikel is uit didactische overwegingen enigzins herkend.

De oorspronkelijke tekst is door cursivering aangegeven.

De leraar leest met de leerlingen samen de fragmenten. Er zal enige toelichting nodig zijn bij oudnederlandse woorden, en de paalworm moet genoemd worden.

Daarna volgen opdrachten.

- Bekijk de afbeelding en vertel wat er voor gevaarlijks aan dat beest was.
- Dit verhaal bestaat uit 3 stukken.
Ga van de volgende uitspraken na waar ze staan.

	1e stuk	2e stuk	3e stuk
De oude eenvoud en godsvrucht zijn verlaten, maar God heeft nog niet ingegrepen.			
Het is onverstandig om dit gevaar voor het volk verborgen te houden.			
Als je God eerbiedigt en ernstig bidt kun je er bijna op rekenen dat hij genadig zal zijn.			
De oorzaak van dit gevaar is een plotselinge explosie van gruwelzonden.			
Om allerlei maatregelen succes te geven moet er eerst voor Gods genade gezorgd worden.			

- Maak het volgende zinnetje af:
Als straf voor de zonde
zodat (volgens Justus van Effen.)
- Ziet Justus de paalworm als een gevaarlijk, maar toch gewoon beest, of ziet hij hem als een boodschapper?
- Vergelijk de mening van Justus met die van de schrijver van de brief aan de Staten van Holland. Welke dingen vallen je op?
(groepswerk).
- Zijn er nu nog mensen die het met Justus eens zijn? Wat vind jij ervan? (Welke oorzaken ziet Justus voor het overstromingsgevaar?
Vergelijk dit met de brief aan de Staten van Holland.
Welk principieel verschil in opvatting is er tussen 1730/32 en vandaag over openbaarheid van overheidszaken? En welke overeenkomsten zijn er toch wel?)

C Een berucht proces in 1731/1732.

Bronfragmenten en gegevens over de processen van Rudolph de Mepsche.

De herkomst van de fragmenten: voor een deel G.M. Cohen Tervaert, *De grietman Rudolph de Mepsche*, Den Haag 1921, (nl. het plakkaat, het vonnis en het gesprek met Immes); de andere fragmenten komen uit het bezit van J. Beetsma.

Informatie.

De teksten geven de mogelijkheid om de Staatsinrichting van de Republiek te verhelderen en begrip te wekken voor de hervormingseisen die later in de eeuw naar voren kwamen. Ook kan kennis die van het voorafgaande materiaal is opgestoken worden toegepast. In de provincie Groningen waren twee regeringen: een voor de stad en de daarbij behorende gebieden, en een voor de Ommelanden. De twee regeringen moesten samenwerken in de Staten van Stad en Lande. Zoals bij vele staatsinrichtingen in de Republiek het geval was moest consensus bereikt worden tussen beide leden om geldige besluiten te kunnen nemen. Bovendien heersten ook hier regentenkliken die elkaar steunden of tegenwerkten. De Mepsche had in 1721 zijn Statenzetel verloren aan een tegenstander na "cuyperije" waarbij iedere partij door o.a. financiële manipulaties eigenfden voor zich trachtte te winnen.

Er moet in de klas wel op gewezen worden dat dit proces een uitzondering was door het grote aantal executies en de twijfelachtige procesgang, en dat het ook buiten de kring van naastbetrokkenen veel heeft losgemaakt. Dit leidde echter niet tot ingrijpende hervorming van de rechtsgang.

Wat dat laatste betreft is het wel typerend voor de situatie in de eerste helft van de 18e eeuw. Ook vinden we nergens protesten tegen de zware straffen: de onvrede die er was heerste over de dood van mogelijk onschuldigen.

Verdere aanbevolen literatuur:

C.G. van der Kooij, "Rudolf de Mepsche en de Faanse processen", *Spiegel Historiae*, juni 1979.

Gebruik.

Bij de volgende opdrachten moeten de leerlingen eerst uitzoeken welke teksten nodig zijn voor hun antwoord (bijvoorbeeld individueel, als huiswerk), en daarna hun

antwoorden formuleren (liefst in groepen, omdat er nogal wat verschillende dingen mee kunnen spelen bij het antwoord). Het is nuttig het boek erbij te gebruiken als dat informatie bevat over deze periode, en de Staatsinrichting van de Republiek.

Ieder groepje kan andere opdrachten krijgen, die dan gerapporteerd moeten worden, waarna klassikaal de laatste vragen worden besproken. De leerlingen moeten weten dat er zoveel mogelijk punten bij ieder antwoord moeten worden aangevoerd.

- Waarom vaardigden in 1731 burgemeesters en raad plakkaten uit en niet de Regering van de hele Republiek?
- Wie vaardigden ook plakkaten uit?
- Wie zouden plakkaten kunnen uitvaardigen die golden in Den Haag? En in Amsterdam? En hoe is dat nu?
- Wat gebeurde er met Asinga Immes? Waarom?
- Hoe is het mogelijk dat Onno met Asinga kon spreken?
- Was het toen gewoon dat een vonnis openbaar werd uitgesproken en voltrokken? Waarom? (Denk ook aan de brief).
- Wat klopte er allemaal niet in het proces volgens de opvattingen van die tijd?
- Waarover was iedereen het wel eens?
- En waarin verschillen wij van mening met de mensen uit 1732?
- Hoe zou dat kunnen komen?
- Welke mensen zaten er in de "Regering"?
- Wat was dat precies: de Regering? Wat deed die? Wat voor Regeringen ken je?
- Was zo'n Regering almachtig, of werd hun macht toch beperkt? (Denk er aan hoe het ging als de Staten van de Ommelanden . . .)
- Is onze Regering almachtig, of wordt haar macht beperkt? Als dat zo is, waardoor dan?
- Waarom konden de Staten van de Ommelanden niet veel doen?
- Waarom wilden ze wat doen? (Denk er ook aan dat de leden van de Staten graag weer benoemd wilden worden)
- Waarom greep een andere macht niet in? Bijvoorbeeld het Hof van Holland, of de Staten van Holland en West-Friesland?
- Wat zou er nu gebeuren als een rechtbank zo'n onzorgvuldig vonnis velde als dat in 1731?

- Waarom werd Jan Pot gepijnigd?
- Waarom kwam de Mepsche niet in de Staten na 1732?
- Hoe komt het dat de jongens in het tuchthuis kwamen?
- Welke verklaringen kun je opperen voor het feit dat er na april 1732 geen verdachten meer stierven in de Ommelanden?
- Denk je dat het systeem van de rechtspraak veranderde? Waarom wel/niet?

- Welke regels heeft de Mepsche overtreden volgens de tijdgenoten en volgens jou?
- Wie hadden daar tegen op moeten treden?
- Waarom deden ze dat niet of nauwelijks denk je?
- Het systeem dat een grietman rechtspraak voor een jaar werkte meestal goed. Hoe zou dat komen?
- Welke nadelen had dit systeem? En welke voordelen?
- Welke voordelen heeft ons systeem? Heeft het ook nadelen?

- Welke verschillen zijn er tussen de rechtspraak toen en die van nu? Hoe zou dat komen?
- Welke verschillen zijn er tussen het bestuur en de wetgeving toen en nu? Hoe komt dat?
- Welke voordelen had de decentralisatie in een land van 2.500.000 inwoners met handel en landbouw, en welke nadelen?
- Welke mensen nu zullen misschien wel tegen de doodstraf zijn voor ongewoon zedelijk gedrag maar toch . . . Waarom?
- En welke mensen zullen ongewoon zedelijk gedrag niet zo ongewoon vinden? Wat zegt dat over Nederland in 1979?

D De Natuur.

Teksten: Het regt gebruik der Wereltbeschouwingen ter overtuiging van Ongodisten en Ongelovigen aange-toont, door Bernard Nieuwentyt, Amsterdam 1725.

En: Katechismus der Natuur, door J.F. Martinet, Amsterdam 1777/1778.

Informatie.

Deze ruim 50 jaar uiteenliggende domineesuitspraken zijn opgezocht met het oog op de volgende doelstellingen

- de leerling ziet hoe de opkomende natuurwetenschappen functioneren als bewijs voor Gods grootheid,

- de leerling ziet hoe enkele ideeën uit de Verlichting (gebruik van de rede, deïsme) anders functioneerden dan wij vanuit onze eigen optiek menen, (nl. voor een "redelijk Christendom"),
- de leerling ziet dat God als schepper der aarde (een deïstische opvatting) ook nadruk krijgt bij predikanten, en dat de nadruk op de rechtzinnigheid vermindert,
- de leerling ziet dat kennis der natuur gebruikt werd bij de godsdienstige opleiding (Martinet),
- de leerling kan constateren dat God beschouwd werd als schepper en als vergelder van goed en kwaad,
- de leerling kan constateren dat een "redelijk Christendom" zich keerde tegen deïsten en atheïsten.

Het fragment uit Nieuwentyt is geheel herschreven, het taalgebruik liet overname van het origineel niet toe. Martinet is, eventueel na hardop lezen, toegankelijker voor leerlingen.

Andere teksten voor leerlingen:

H.H. Zwager: "Nederland en de Verlichting", Bussum 1972.

Janssen/Putman: "De Verlichting", 's-Hertogenbosch 1968.

Teksten in diverse schoolboeken.

Literatuur:

W.W. Mijnhardt: "De eerste 40 jaar van Teylers' Stichting", Spiegel Historiaal, november 1978.

Opdrachten

- Hoe noemt Nieuwentyt God?
- Wat vindt hij allemaal van God?
- Wat doet God?
- Hoe verklaar jij dat de smaak in de mond zit en nergens anders?
- Wie is onredelijk volgens Nieuwentyt? Zitten er zulke mensen in je klas? Vind jij hen ook onredelijk, of verschil je van mening met Nieuwentyt? Als dat zo is, geef daar dan een verklaring voor (een *redelijke* verklaring).
- Geef een modern woord voor "ongodist".
- Geef een ander woord voor ongelovige.
- Uit welk jaar dateert het werk van Martinet?
- Lees Martinet, en zeg daarna of je het een katechismus vindt.
- Waarom zou hij zijn verhaal in deze vorm gegoten hebben?

- Waar hield Martinet zich mee bezig? (raadpleeg het titelblad).
- Wat valt je het meest op als je het eerste stuk leest vanaf "Wat is het alleropmerkelijkst" t/m "Door eene verregaande onaanmatigheid . . ."?
- Welk antwoord geeft de schrijver op de vraag of wij wel zo trots mogen zijn op onze zintuigen (er zijn immers dieren met betere)?
- Waarvoor is de neus, volgens Martinet? (3 antwoorden).
- Hieronder volgen drie uitspraken. Je moet van iedere uitspraak zeggen of Martinet hem onderschreven zou hebben.
 1. Kennis is belangrijk.
 2. Gegevens moet je controleren op hun juistheid.
 3. Het verstand kan heel veel verklaren.
 (Welke van deze uitspraken is "Verlicht"?)
- Bekijk het onderschrift bij de handtekening. Past de mentaliteit die daaruit spreekt bij Martinet?
- Zoek op wie Jesaias was. Waarom haalt Martinet die erbij?
- In de Middeleeuwen, dus lang voor Martinet, was de geneeskunst in Europa ver achter bij die van de Arabieren. Hoe denk je dat men in de Middeleeuwen in Europa gedacht zou hebben over het ingrijpen van artsen bij onvolkomenheden van bijvoorbeeld de zintuigen? En hoe denk je dat men er over dacht in de tijd van Nieuwentyt en van Martinet? En nu? Is "men" = "iedereen"?
- Gebruikten Nieuwentyt en Martinet de rede, waren ze rationeel?
- Zie je verschillen tussen Nieuwentyt en Martinet? Welke? Wie is moderner?
- Zou Martinet ook tegen ongelovigen en ongodisten zijn?
- Voor welk soort mensen schreef Martinet: voor welgestelden of voor ambachtslieden en arbeiders? Hoe weet je dat?

(Wat is onredelijk volgens Nieuwentyt? Klopt dit met de opvatting van de Verlichte denkers? Is Martinet rationeel? Wie is moderner? Tot wie richtten zij zich? Hoe kun je kun produkten omschrijven?)

E Opvoeding in de 18e eeuw.

Uit een verhandeling over de vraag:

"Hoe moet men het Verstand en het Hart van een Kindt bestieren om het te eeniger tydt een Gelukkig en Nuttig Mensch te doen worden."

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haerlem, 1763. (Inzending voor een prijsvraag van de maatschappij). (Zie verder pagina 475).

v
a
n

s
o
d
o
m

t
o
t

r
h
i
j
n
a
u
w
e
n

Kleio-Didactica no. 2, 1979. Leerlingenmateriaal
Redactie: M. Hegyi-Langenbach, E.J. Karreman, W.E. Renkema.
Een uitgave van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staats-
inrichting in Nederland (VGN).

.....

VAN SODOM TOT RHIJNAUWEN, God, Mens en Natuur in de achttiende eeuw. Bronnen en informatie voor hedendaagse lezers.

.....

Inhoud

A Brief van het Hof van Holland	1
B Dreigende gevaren	2
C Een berucht proces	4
D De Natuur	6
E Opvoeding	9
F Journaal van een plezierig togtje	11
Literatuur	16
Herkomst van de afbeeldingen	16

Wegwijzer voor de typografie

Sommige teksten zijn cursief gedrukt. Dat betekent dat er niets aan de oude schrijfwijze veranderd is: dat is het echte 18e eeuwse Nederlands. Bijvoorbeeld de eerste alinea van B 1.

Andere teksten staan tussen aanhalingstekens. Dan is de 18e eeuwse taal gemoderniseerd om begrijpelijker te zijn, maar dan is zoveel mogelijk letterlijk overgenomen wat de schrijver bedoelde. Bijvoorbeeld E 5.

Er zijn ook teksten zonder aanhalingstekens, maar met de ondertekening van de schrijvers. Ook die zijn "vertaald", maar wel zo veel mogelijk volgens de oorspronkelijke opzet. Een voorbeeld staat hiernaast.

Tenslotte zijn er teksten zonder aanhalingstekens of ondertekening. Die bevatten informatie of een samenvatting.

A Brief van het Hof van Holland aan de Staten van Holland.

Edele Groot Mogende Heren,

Het doet ons veel verdriet dat er, naast de misdaden en zonden die dagelijks in ons land worden bedreven, de laatste tijd ook misdaden naar voren komen die dwars tegen de natuur ingaan.

Die horen in een land waar de Christelijke Gereformeerde Godsdienst wordt beleden niet eens genoemd te worden en zeker niet bekend te zijn. Overal in het land worden de gruwelen gepleegd waarvoor God vroeger Sodom en Gomorra met een verschrikkelijke ondergang heeft gestraft. Wij vrezen dat ook ons vaderland door Gods rechtvaardige woede getroffen zal worden als we niet zoveel mogelijk hiertegen doen. We moeten het kwaad tot de grond toe uitroeien, en op zo'n manier dat anderen er zoveel mogelijk van worden afgeschrikt.

Daarom vinden wij het nu nodig dat de misdadigers die we gevangen genomen hebben en die deze afschuwelijke misdaad hebben bekend niet meer in het geheim van kant worden gemaakt. Tot nu toe wilden we immers voorkomen dat het bekend zou worden dat zulke gruweldaden ook in ons land wel eens voorkomen. Maar nu het zoveel voorkomt en ook algemeen bekend is geworden vinden wij dat er een openbare straf moet komen om anderen af te schrikken. Wij hebben verdachten die zich voor de justitie verborgen voor de rechter gedaagd onder klokgelui, om ze volgens de regel te kunnen vervolgen. Wij wilden u ook melden dat veel inwoners van deze provincie, waartegen wij nog onvoldoende bewijs hadden om ze voor de rechter te kunnen dagen, zich verdacht hebben gemaakt door zonder enige bekende reden te vluchten. Wij vragen U een plakkaat uit te vaardigen waarin staat dat deze ondergedokenen de reden moeten opgeven van hun vertrek, en dat ze, als ze dat niet doen, verbannen zullen worden, en ter dood gebracht als ze dan toch weer in Holland zouden komen.

Wij willen ook adviseren deze vuile onnatuurlijke misdaad in een wet te verbieden, en te bestraffen met een drastische en voorbeeldige straf, zodat er niet meer van plaats tot plaats verschillend gestraft wordt. Dat lijkt ons de beste manier om het land van deze zonden te zuiveren. Die wet moet dan algemeen bekendgemaakt worden.

Waarmede,

Edele Groot Mogende Heren, zullen wij God Almachtig bidden U in lange voorspoedige regering te willen behouden. Den Haag, 13 Juni 1730.

Uw edele Groot Mogende Dienstwillige
President en Raden van Holland, Zeeland en Vriesland
H. Slicher.

(zie blz. 17)

Informatie bij deze brief van het Hof van Holland aan de Staten van Holland.

"Misdaden die dwars tegen de natuur ingaan" of "vuile onnatuurlijke misdaden" betekende wat anders dan het woord "onnatuurlijk" nu betekent. In de 18e eeuw vond men dat de natuur met alles een doel had. God had de natuur gemaakt, en dus ook het mannelijk zaad. Het doel van het mannelijk zaad was "natuurlijk" de

voortplanting. Dus iedere verspilling van mannelijk zaad, in dit geval homosexualiteit, was tegen de bedoeling van de natuur in, en dat heette "onnatuurlijk". Bovendien dacht men dat in de mannelijke zaadcel de volledige mens in minatuur aanwezig was, en dus was verspilling daarvan gelijk aan moord.

Het in hun ogen afschuwelijke misdrijf waarover het gaat in de brief noemden ze sodomie, naar de stad Sodom. Iedereen kende de Bijbel en begreep daardoor waarom het ging. Wij noemen dat nu niet meer zo, maar spreken over homosexualiteit.

"Gods rechtvaardige woede" werd gevreesd als er dingen gebeurden die Hij uitdrukkelijk verboden heeft. En nu begrijp je wel waarom ze die woede rechtvaardig vonden.

"Onder klokgelui", want als je iets algemeen bekend wilt maken in een land waar de meeste mensen niet kunnen lezen, geen krant hebben, laat staan radio en t.v. (die er natuurlijk niet waren) dan moet je de aandacht met andere middelen trekken: dus de kerkklok luiden als er belangrijke dingen zijn. Dat was een regel.

Plakkaten noemen wij nu (voor het hele land) wetten en (voor een gemeente) verordeningen. In de Republiek bestonden geen wetten voor het hele land, en vaardigden de lokale regeringen hun eigen plakkaten uit. Soms was dat het stadsbestuur en soms de Staten van een gewest.

Het Hof van Holland mocht dus geen plakkaten uitvaardigen, het was meer betrokken bij de rechtspraak.

B Dreigende gevaren en hun oorzaken

Justus van Effen meldde in de *Hollandsche Spectator* op 21 november 1732 dat hij geen vrolijk stukje kon schrijven. Er was nl. iets heel ernstigs aan de hand. De gruwelijkste gevaren dreigden, en de mensen hadden dat nog niet goed begrepen.

B1

"Onze genadige Opperheer heeft een onweerstaanbaar en onbekend wangedrocht tot onze ondergang gezonden. Veragte dieren, die nauwelijks een rang onder de schepselen hebben, doen zig in onze zeestromen op, zonder dat men recht raden kan, werwaarts" (waarvandaan) "en op wat wijze zij hierheen zijn gedreven. Dit zwak ongediert is nochtans met de ontsagchelijkste wapenen voorzien, en in staat om het hardste hout, 't welk 't zelve tot voedzel strekt, en waar op 't Land gevestigd is, met eene ongelooflijke spoedigheid te doorboren en te doorknagen, en 't zelve brozer als glas en ligter als kurk te maken".

Als de palen waarop de dijken steunen het begeven hebben volgen grote overstromingen, hele streken en steden vallen ten prooi aan de golven.

Bij staatsgeheimen is het goed en voorzichtig om de onderdanen maar onwetend te laten van een groot gevaar (zegt Justus). Ze zouden anders laf en ontmoedigd kunnen worden.

"Dog hier is geen vernissen aan. 't Is hier geen staatsgeheim dat aan de Regenten bekend, voor het volk verholten kan blijven. 't Komt in zo een verbazend geval aan op behoorlijke maatregelen om den verderen voortgang van zo een vreselijke vijand te stuiten".

Daarom moeten alle inwoners goed geïnformeerd zijn over het naderende verderf, en over de oorzaken ervan.

(Op de afbeelding hiernaast staat die paalworm of zeehoutworm. Fig. 1 stelt voor de zeehoutworm op de rug gezien, Fig. 2 idem, op de buik gezien, Fig. 3 de paalworm opengesneden op de rug, en Fig. 4 de worm opengesneden op de buik. Fig. 5 is *"het stuk eens uitgevreetenen paals, vertoonende in zich het werk der zeehoutwormen"*. De andere figuren zijn onderdelen van de paalworm.)

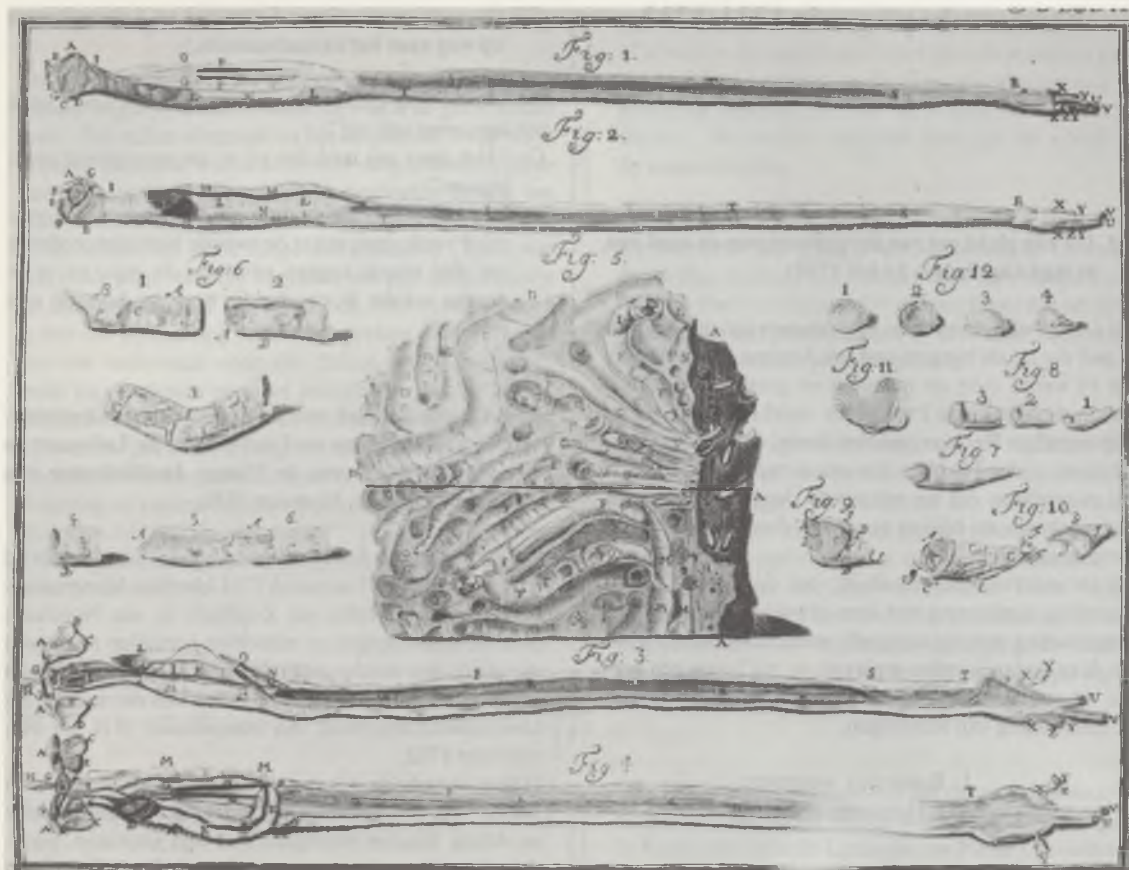
B2

Justus van Effen weet de oorzaken.

"Toen eertijds onze deugdlievende en manmoedige Voorvaders alles voor hun Godsdienst en vrijheid besloten op te zetten (op het spel zetten), was het voor het menschelijk verstand onmogelijk 't minste straaltje hoop op een goede uitslag te ontdekken. Deze heldhaftige pogingen wierden door de bestiering van 't Opperwezen dermate gezegent, dat een Volk in een tagtigjarigen krijg tegens de verdrukking opwies (opgroeide) en rijkdom, overvloed en magt heeft weten te (be)halen".

Daarna kende de Republiek een periode van grote welvaart en vrede.

"Dog door een al te natuurlijk gevolg baarden vrede en rijkdom zorgeloosheid, weelde en darterheid. Terwijl de grote weldoener uit het oog allenskens verdween, maakte men hoe langer hoe meer een ondankbaar misbruik van zijne weldaden. Onze ontelbare schepen bragten, met vreemde schatten, vreemde ondeugden, die beide met de zelfde gretigheid en toejuiching wierden ontvangen. De oude lieflijke eenvoudigheid, de ongeschonden oprechtheid der voorvaderen, maakten meer en meer plaats voor de tyrannische mode, en voor de verderfelijke wellust en overdaad."

Uit: G. Sellius, "Natuurkundige Histori van den Zeehoutworm ofte Houtvreeter" (...) I, 1733.

(vervolg B 2)

Als de Republiek zich vroeger de Goddelijke liefde en goedheid niet waard toonde werd ze steeds gestraft met oorlogen, overstromingen en dergelijke.

"Dog zo dra was de strenge tuchtroede van ons afgeweken, of ze was uit het geheugen zelf uitgewischt, en 't was als of de baldadigste ondeugden met des te groter geweld uitborsten."

En nu, in 1732, is dat ook het geval:

"Eensklaps openbaart zig in 't Vaderland een gruwelzonde. Vroeger werden de enkele voorbeelden van die zonde door een geheime straf uit de wereld geholpen. Een zonde die waarschijnlijk voortkomt uit brooddronkenheid die meer dan genoeg heeft van de natuurlijke lusten, en die alles wil proberen om een nieuwe smaak aan de verslauwde en afgestompte hartstogten te geven. Daardoor laaien die hartstogten weer op. De Hemel schijnt zich voor een tijd bij de toename van onze kwade zeden stil te houden en zijn kastijdingen te sparen. Dog in 't midden van deze zorgeloze slaapziekte ontwaakt de Goddelijke regtvaardigheid op 't onverwagst."

B 3

God heeft het "onweerstaanbaar en onbekend wangedrocht" gestuurd als straf. Justus van Effen weet ook wat er moet gebeuren om het land te redden: "behoorlijke maatregelen", de vernuftigsten moeten hun verstand scherpen, de rijksten moeten beloningen uitloven, en de "Oppermagt" moet onsterfelijke eretitels aanbieden aan degenen die krachtadige hulpmiddelen bedenken.

"Dog ten hoogste is het te vrezen, dat zo men zig geheel en al op menschelijke middelen vertrouwt, de Hemel met onze verwaande pogingen spotten en deze verijdelen zal."

Eerst moet door oprechte erkenning van de zware zonden en een ernstig en algemeen voornemen van bekering Gods zegen en bijstand als het ware afgedwongen worden. De innige zuchten en ernstige gebeden in de opgepropte kerken hebben, "volgens eene heuchelijke ervarenheid, nooit gemist zijne regtvaardigheid te verzagten, en de gruwelijkste plagen van ons af te wenden."

C Een berucht proces in 1731/1732

C 1 Uit een plakkaat van burgemeesteren en raad van de stad Groningen, 14 juli 1730:

Wij manen alle burgers en ingezetenen aan om volgens de eed die zij als burgers aan ons hebben afgelegd alles wat zij weten over de ondeden en gruwelen die sinds kort in de Verenigde Provinciën voorkomen en die de rechtvaardige Rechter van het heelal tot op de grond toe uitgerooid wil hebben aan ons te melden.

Wij garanderen dat de naam van degeen die aangifte doet anoniem zal blijven tenzij dat door omstandigheden onmogelijk is.

Wij garanderen straffeloosheid voor degeen die zelf in aanraking is gekomen met deze gruwelen als hij zonder terughouding precies aangeeft waar, wanneer en door wie deze daden werden gepleegd, en wij loven een premie uit van 100 zilveren ducats als de aangifte leidt tot aanhouding van schuldigen.

L. Bothenius, voorzitter
J.G. Hoysingh, secretaris

In dezelfde maand verscheen er ook een dergelijk plakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland.

C 2 Vonnis van Asinga Immes, 24 september 1731.

Het gerecht van Oosterdeel Langewold heeft na voorgaande informaties gevangen genomen Asinga Immes, volgens hemzelf 44 of 45 jaar oud, wonende in Zuidhorn. Het is het gerecht gebleken uit vrijwillige bekennissen van de gevangene en van zijn medeplichtigen dat hij zich heeft schuldig gemaakt aan de verfoeilijke zonde van sodomie. Omdat de genoemde afschuwelijke zonden volgens de Goddelijke en Landswetten met de dood moeten worden gestraft veroordeelt het gerecht Asinga Immes om naar Zuidhorn gebracht te worden naar de plaats waar men de doodvonnissen voltrekt en daar aan een paal gezet, door de scherprechter gewurgd, en vervolgens tot as verbrand te worden. Verder veroordeelt het gerecht hem tot betaling van de kosten van de uitvoering van het recht, en ook van de kosten van zijn medeplichtigen voor zover die niet uit de goederen van henzelf betaald kunnen worden.

R. de Mepsche, grietman. M. Alting, grietman.

C3 Gesprek tussen Onno Leihamer en Asinga Immes op weg naar het executieterrein.

- A. Goedendag Leihamer, gij krijgt van Uw leven geen koe meer van mij.”
- O. “Het doet mij leed dat gij zo de eeuwigheid moet ingaan.”
- A. “Ze hebben mij gepijnigd, en ik kon het de eerste maal verdragen, maar de tweede keer niet, zodat ik het wel moest zeggen vanwege de pijn, en of ik daarna zei dat ik onschuldig was, dat kon mij niet helpen.”

C 4 Uit een verzoek van de Staten van de Ommelanden tussen Eems en Lauwers aan de Luitenant en Hoofdmannen van de Hooge Justitiekamer van Stad en Lande, 31 maart 1732.

Bij de Staten van Stad en Lande, dus ook bij ons als lid daarvan, zijn op 31 augustus 1731 klachten binnengekomen van ingezetenen van Zuidhorn en van Nordhorn over de omvangrijke en misschien partijdige processen die gehouden werden door de Heer Mepsche van Faan en de Heer Alting, als grietmannen van de rechtskring Oosterdeel-Langewold van Hemelvaart 1731 tot Hemelvaart 1732.

Helaas verschilde ons medelid in de Staten van Stad en Lande met ons van mening zodat de Heren Mepsche en Alting konden voortgaan met hun executies, waardoor 21 a 22 personen tot as verbrand zijn, nadat de een wat meer en de ander wat minder was gewurgd. Velen hebben tot het eind van hun leven hun onschuld betuigd. Het merendeel bestond uit eigenerfden die in de laatste 21 jaar altijd of soms tegen de Heer Mepsche stemden en hem zo buiten de Regering hebben gehouden. Twee jongens, Claas Sypkes Aaxter en Jan Sypkes, zijn veroordeeld om de vreselijke executie te zien en daarna voor eeuwig in het Provinciale Tuchthuis te zitten, maar zijn in plaats daarvan naar Faan gebracht in het eigen huis van de Heer Mepsche. Kunt U daarnaar informeren?

Verder weten wij dat er nog veel gevangenen zijn. Het is gevaarlijk dat een rechter in de Ommelanden alleen of met een medewerker kan vonnissen over leven en dood in een rechtskring waarin hij maar eens in vele jaren rechter is.

Wij sturen U getuigenissen en verzoekschriften van nabestaanden en vrienden van verschillende eigenerfden die ons smeekten om tussenbeiden te komen.

Wij vragen U deze zaak ernstig ter harte te nemen, en grondig te onderzoeken, zodat het kwaad gestraft zal worden zonder aanzien des persoons, en ieder recht gedaan zal worden, opdat geen onschuldig bloed vergoten zal worden.

W. Cranssen
Dr. P. Venhuysen, secr.

C 5 Hoe dit geval afliep.

Een gevangene, Jan Pot, bezweek aan de gevolgen van tortuur begin april 1732. Daarna vielen er geen doden meer. Een echte uitspraak na het onderzoek werd nooit gedaan, daarvoor waren er te veel verschillende instanties bij betrokken: de onderling verdeelde Staten van Stad en Lande, en klieken voor en tegen De Mepsche in de Staten, en in de Hoge Justitiekamer. Toch was een zwak punt voor De Mepsche dat zijn ambtstermijn op Hemelvaart 1732 was afgelopen, men vond het toch te bar dat hij dan nog recht zou spreken over gevangenen die weliswaar voor die datum waren vastgezet, maar na die datum nog niet berecht waren. De gevangenen kwamen bij stukjes en beetjes vrij al duurde dat bij enkelen jaren. De 2 jongens ontvluchtten in 1740 het Tuchthuis. De Mepsche slaagde er tot 1749 niet in in de Regering te komen (dus: de Staten). In 1749, toen in de stad Groningen "de wet verzet" werd door de Prins, kreeg hij een belangrijk ambt in Westerwolde, dat bezit was van de stad.

C 6 Informatie bij het berucht proces.

In het gewest Groningen werd op het grootste deel van het platteland rechtgesproken door de grietman. De grietman was een grondbezitter die als hij aan de beurt was dat één jaar deed. Hij kon een helper benoemen. Verder had hij speciale knechten in dienst voor het gevangennemen van verdachten.

De Mepsche was zo een jaar grietman in Oosterdeel-Langewold, waar Zuidhorn, Noordhorn en Faan onder vielen. Het was erg belangrijk dat een verdachte bekende, want zonder bekentenis kon hij niet veroordeeld worden. Als eigenlijk alléén de bekentenis ontbrak en de aanwijzingen dus heel sterk waren mocht er gepijngd worden, maar dat was op het Groningse platteland niet gebruikelijk. Bovendien was pijnigen een kunst apart: de verdachte mocht er niet blijvend door beschadigd worden. Beulen of scherprechters waren dan ook vaak goede geneesheren.

Veroordeelden moesten altijd de kosten van het proces en eventueel van de executie betalen. Dat kon oplopen. Dat werd dus betaald uit hun nagelaten goederen. Het was niet gebruikelijk dat ze moesten betalen voor hun medeplichtigen. Voor de grietman, en in de steden voor de schout, was het belangrijk dat de veroordeelden konden betalen, daardoor kreeg hij (een deel van) zijn salaris.

Na de executie van de veroordeelden in september 1731 waren de nabigheden voor de nabestaanden groot: behalve hun verdriet en de schande werden ook hun goederen verkocht om aan de kosten van het recht te voldoen. Bovendien twijfelde men aan de schuld van de veroordeelden.

De Mepsche had graag in de Staten van de Ommelanden willen komen, wat mislukt was. Een aantal kiezers (boeren met een eigen erf = eigenerfden) dat op zijn tegenstander had gestemd werd in 1731 door hem veroordeeld. Hij werd van wraak verdacht.

Uit talloze getuigenissen bleek dat er verkeerd (want ondeskundig) en ten onrechte (want op aanvechtbaar bewijs) gepijngd was. De Staten van de Ommelanden namen het voor de mensen op en richtten dit verzoek (want meer konden ze niet doen omdat de stad niet meewerkte) aan het Hof van Justitie. Deze "Hooge Justitiekamer" had een recht op toezicht, hij kon onderzoeken of alles volgens de regels ging, en verdachten vrijlaten. Bij het verzoek waren stapels getuigenissen gevoegd. Hier volgt er nog een:

"Ik, Eje Wessels, verklaar dat het de oprechte waarheid is dat, toen ik vorige zomer waakte bij de gevangenen in Faan, Hendrik de Liplander en Pieter Cornelius zeiden dat zij elkaar niet kenden voordat zij elkaar als gevangenen in de herberg van Zuidhorn ontmoetten. Dat Hendrik zo vreselijk was geslagen dat zijn schouder half in stukken was en hij zei nooit meer gezond te kunnen worden, en dat hij daardoor gedwongen was Pieter te beschuldigen dat hij de zonde van sodomie met hem gepleegd had. Waarop Pieter tegen mij zei zo geslagen te zijn dat ook hij had moeten bekennen die zonde met Hendrik gepleegd te hebben, hoewel hij hem niet kende. En Harm Jans heeft mij bij het passeren toegeroepen "Goede nacht Eje, ik ga er onschuldig naar toe". 2 maart 1732.

Na de terechtstelling werd al het onroerend goed van Asinga Immesverkocht, en bovendien had De Mepsche nog een vordering van fl. 5000,— op de erfgenamen. Zo ging het met vele families: zij werden tot de bedelstaf gebracht.

De "Hooge Justitiekamer" besloot op 24 november 1732 tot een uitvoerig onderzoek dat echter nooit tot definitieve uitspraken leidde.

D De Natuur.

In 1725 schreef Bernard Nieuwentyt een dik boek over: "Het juist gebruik der wereldbeschouwingen om ongelovigen en ongodisten te overtuigen". Hij zei er niet bij waarvan hij ze wilde overtuigen.

Uit het volgende stukje uit zijn boek, dat in modern Nederlands vertaald is, blijkt wel waar het hem om te doen was.

D 1

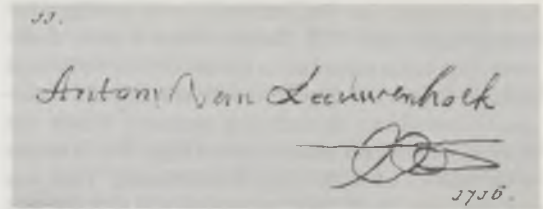
"Het is wonderbaarlijk hoe de grote Schepper ons in staat heeft gesteld om te zien en te horen. Even wonderbaarlijk is het hoe hij ons van spijs en drank doet genieten. Dat zijn immers twee noodzakelijke steunen van ons bouwvallig leven.

Het lijkt wel of het redelijk en verstandig is om regelmatig te eten. Maar als het onze Aanbiddelijke Maker niet behaagd had in zijn liefhebbende Goedertierigheid om ook de *smaak* aan ons te geven — zodat wij de moeite van eten en drinken prettig vinden — dan zouden velen dat lastig en minderwaardig vinden. En dan zou het vaak verzuimd worden, en niet voldoende en behoorlijk gebeuren. Dat zal iedereen begrijpen die ooit gezien heeft met hoeveel tegenzin, ja walging soms, sommigen er toe gebracht moeten worden om medicijnen, die vaak nog noodzakelijker zijn dan eten, in te nemen.

Kan nu iemand denken dat het toevallig is dat de smaak juist in de mond, waarin het voedsel eerst gekauwd en met speeksel vermengd moet worden, en nergens anders geplaatst is? Dat kan toch niet zonder de wijsheid van de Maker zijn? En zegt het geweten van zo iemand niet, als hij daaraan denkt, dat hij ongerijmde en onredelijke gedachten heeft als hij met zijn ongoderij doorgaat?"

D 2

Een aantal jaren later schreef J.F. Martinet: "Het Vereenigd Nederland". (1790). Er volgen nu enige fragmenten uit dat boek. Waarvan waren Nieuwentyt en Martinet beiden overtuigd? Hoe is het te verklaren dat van Leeuwenhoek zo bewonderd werd? Wie durft het aan om dit stukje te moderniseren?

11. Hier ziet gy eene kleine Naamtekering; maar de goede Man was ook altoos niet kleine dingen bezig, en zyne bediening zelve was niet groot: want hy was slechts Kamerbewaarder van de *Delftsche* Schepens-Kamer. Maar betekent zulks, dat hy van een kruipend vernuft ware? Neen! ANTONI VAN LEEUWENHOEK, de Kamerbewaarder, was Lid van de Koninglyke Societät der Wetenschappen van *Engeland*, een der grootste Natuurkundigen van deeze en de voorige Eeuw, gebooren te *Delft* in den jaare 1632, en, na negentig jaaren geleefd te hebben, daar gestorven in den jaare 1723, wiens gedagtenis vereeuwigd blyft door een deftig Grafteken in eene der Kerken. Maar waardoor heeft hy die eer en roem verkreegen? Wy moeten antwoorden: door zyn glastypen tot Microscopen, door veele schoone Waarneemingen, en door het uitvinden van veele Natuurgeheimen. Geen tweeden zo grooten Kamerbewaarder heeft de Waereld, vóór af na hem, gezien.

Lees de Natuur. De Natuur is een Vriendin der Waarheid. Zy predikt voor het geheele Menschelyk Geslacht, en beveelt zelfs de levenlooze stof ons Geloof behulpzaam te zyn.

Y O U N G.

D 3

De tekst uit deze Katechismus is niet vertaald omdat de hoofdzaken toch wel te begrijpen moeten zijn.

A betekent antwoord, V betekent vraag. Het stukje begint met het antwoord op een vraag naar het alleropmerkelijkste in het hoofd.

A. De VIJF ZINTUIGEN, het Gezigt, het Gehoor, de Reuk, de Smaak, en het Gevoel, die een allersnelst berigt van alles, dat buiten ons is, of gebeurt, aan de Ziel overbrengen; want wat zou het zyn, indien zulke berigten eenige uren of dagen lang weg bleeven?

V. Mogen wij wel veel op dezelve kracht, scherpte en vaardigheden roemen, daar de Vogelen ons in 't Gezigt, de Honden ons in den Reuk, en de Mollen ons in 't Gehoor verre overtreffen, gelyk mij eens gezegd is?

A. Ik pryze deeze Waarneeming, die wél is gedaan; doch geloof my, de Schepper heeft de scherpte en vaardigheid onzer Zinnen verwonderlyk naauwkeurig afgemeeten, meer dan gy denkt.

V. Mag dan geen van allen scherper of stomper zyn?

A. Neen! Was het GEZIGT zwakker, dan zouden de schoonheden der Natuur, ten grootsten deele, voor ons oog verborgen zyn; en als het zo scherp gelyk een Microscop was, dan zouden veele dingen afschuwelyk in ons oog, en anderen verschriklyk zyn om aan te zien: eene Mug zou zich als een Paard, en een Paard zich zo groot als eene Kerk vertoonen. — Was 't GEHOOR teerder, het geluid van eenen zagluisterenden Vriend zou gelyk donderende klanken zyn, het minst geritsel een zwaar gedruis, dat onzen slaap zou stooren, en de rust des menschelyken levens doen ophouden; en stomper, wy zouden elkanderen niet kunnen verstaan. — Was de REUK fyner, dan zouden aangenaame geuren onzer spyzen ons zeer hinderen; en stomper, wy zouden de lieflyke Anjelieren niet merken. — Was de SMAAK scherper, zuuren en zouten zouden ons wansmaken; en grover, wy zouden geen aangenaam onderscheid in de spyzen bemerken — Was het GEVOEL fyner, wy zouden byna niets durven aanmerken, een fyn bedlaken zou ons, als eene rasp voorkomende, smertelyke pynen veroorzaken; en stomper, 't satyn zou alle zagtheid in het gevoel verlooren hebben.

V. Aan deeze nette afmeting van de krachten onzer Zinnen heb ik nooit gedacht, hoe heb ik die juistheid over het hoofd kunnen zien?

A. Door eene verregaande onaanachtigheid omtrent de kleinste dingen! (. . .)

V. Verklaar my nu ons derde Zintuig (. . .) de REUK.

A. De wyse Schepper heeft den Reuk in den NEUS, even boven de mond, geplaatst, op dat wy onreine, rottende of stinkende spyzen, eer dat ze in den mond en vervolgens in de maag komen, waar ze alles in wanorde zouden brengen, en veelal ons door besmetting den dood aandoen, aanstonds zouden ontdekken, en wegwerpen. Om dan ten eerste een volkomen berigt van alle geuren te hebben, heeft God ons twee Neusgaten gegeven, op dat, het eene door eene verouheid verstopt zynde, het ander dienst zou kunnen doen. Hy heeft dezelve beneden zeer wyd gemaakt, om eene gro-

KATECHISMUS

DER

N A T U U R,

D O O R

J. F. MARTINET,

MEESTER DER VRYE KONSTEN, DOCTOR IN DE
WYSGEERTE, LID VAN DE HOLLANDSCHE
MAATSCHAPPY DER WEETENSCHAPPEN
TE HAARLEM, EN PREDIKANT
TE ZUTPHEN.

MET P L A A T E N.

T W E E D E D E E L.

TE AMSTERDAM, BY
JOHANNES ALLART.

M D C C L X X V I I I.

Met Privilegie van de E. Gr. Mog. Heeren Staaten
van Holland en Westvriesland.

te veelheid van reuken te kunnen vangen: zy zyn binnen bezet met fyne hairtjes, om de lucht te verdeelen, en 't zintuig des Reuks te versterken: aan den top loopt de Neus, opzettelyk, naauwer toe, om met grooter kracht te kunnen werken. Wanneer wy overweegen, dat eene Bloem millioenen reukdelen in eene kamer verspreidt, en de dampen der spyzen zo fyn zyn, dat het beste Microscop dezelve aan het Oog niet vertoonen kan, hoe keurig en teder zyn dan niet de Reukzenuwen, welken, maar even aangedaan, aanstonds verslag aan de Ziel geeven van de lieflykheid, of stank der geuren? Op deeze alles te bovengaande fynheid van den Reuk doelde ongetwijfeld JESAIAS, toen hy, in dichterlyken styl, de vaardigheid, en de juiste onderscheidende nauwkeurigheid van JESUS' verstand uitbeeldde. ZYN RIEKEN ZAL ZYN IN DE VREEZE DES HEEREN. XI.3.

V. Dient de Neus nergens anders toe?

A. Ja wel! Gy kunt ze eene goot des Hoofds noemen, door welke alle vogten, die niet uitgewaasemd zyn, en schaade zouden doen, wanneer zy in het lichaam bleeven, van tyd tot tyd afgescheiden, en door de twee Neusgaten geloosd worden. Dus helpen zy ziekten voorkomen.

V. De Reuk is dan een voortreflyk konstig Zintuig?

A. Konstig en overnuttig voor ons leven en voor onze gezondheid! Hierom moet gy alle stinkende nevels, en alle reuken in uw huis myden: uwe slaapkamer en ziektevertrek moet gy alle morgens laten luchten: na het eeten uwe eetkamer, en de vensters uwer studeerkamer openzetten, zo dra gy dezelfde verlaat: wy maaken toch de lucht schieklyk onrein door onze eigen' uitwaasemingen, die altijd zeer fyn zyn: de lucht, by voorbeeld, in brieven, komende uit eene besmette plaats, duizend uren van ons gelegen, kan de pest tot ons over brengen. Ook begeer ik, dat gy U nimmer gewinnen zult aan sterke welriekende wateren dikwerf te ruiken, om dat ze de reukzenuwen te hevig aandoen, en dezelve daar door verstompen. Eenerleie geuren te rieken is op den duur ook niet goed, waarom de Schepper ons, het geheele jaar door, op verschillende reuken, die uit bloemen, kruiden, wortelen, houten, zaaden en olien uitwaasemen, onthaalen wil.

D 4

Op twee plaatjes staat een jongen in een tuin (blz. 8 en blz. 9). Die tuin verschilt nogal van een wild groeiende "natuurtuin" die velen nu mooi vinden. In de 18e eeuw vond men de natuur misschien wel gevaarlijk, maar niet wild. Hoe beschouwen ze de natuur eigenlijk? In het gedichtje hiernaast is die gedachte ook te vinden, evenals in de voorafgaande stukjes. Een 18e eeuwse tuin moest bij die opvatting passen, natuurlijk. (De tekst bij "De Pruimeboom" staat hier onder.)

Jantje zag eens pruimen hangen,
o! als eieren zo groot.
't Scheen, dat Jantje wou gaan plukken,
schoon zijn vader 't hem verbood.
Hier is, zei hij, noch mijn vader,
noch de tuinman, die het ziet:
Aan een boom, zo vol geladen,
mist men vijf zes pruimen niet.
Maar ik wil gehoorzaam wezen,
en niet plukken: ik loop heen.
Zou ik, om een handvol pruimen,
ongehoorzaam wezen? Neen.
Voord ging Jantje: maar zijn vader,
die hem stil beluisterd had,
Kwam hem in het loopen tegen
voor aan op het middenpad.
Kom mijn Jantje, zei de vader,
kom mijn kleine hartedief!
Nu zal ik U pruimen plukken:
nu heeft vader Jantje lief.
Daar op ging Papa aan 't schudden,
Jantje kreeg zijn hoed vol pruimen,
en liep heen op een galop.

DE ZON.

Als ik de zon zie schijnen,
Die met haar lieve stralen
Deze aarde vrolijk koestert;
Op dat er kruiden groeien,
Om vee en mensch te spjzen,
Die 't licht ons doet genieten,
Om tog verheugd te werken,
En vergenoegd te leven;
Dan denk ik, met aanbidding,
Hoe groot moet God niet wezen!
Die zon heeft hij geschapen!
En dat uit enkel liefde!

DE ZON.

Wie groot moet God niet wezen!

E – Opvoeding in de 18e eeuw

Over de vraag: "Hoe moet men het verstand en het hart van een kind besturen om het een gelukkig en nuttig mens te laten worden".

Uit een inzending voor een prijsvraag met die titel, 1763.

E 1

Volkomen gelukkig is iemand wiens vermogens passen bij zijn verlangens, die alleen begeert wat hij bereiken kan en uit kan voeren wat hij begeert. Gelukkig zijn is deugdzaam zijn, want deugdzaam zijn is je plicht doen, en wie zijn plicht doet kan vergenoegd leven.

Om de plichten na te komen is kennis nodig van wat voor onszelf en onze tijdgenoten nuttig is.

Een gelukkig en nuttig mens is dus:

*"Een mensch, die met een deugdzaam hart verstandig be-
tracht, alles wat ter volmaking van zijnen staat, en die van
zijn medemens nodig zij"*.

E 2

Voor jonge kinderen ("de tijd der onnozelheid"):

"schijnt het de wil der voorzienigheid te zijn de moeders met de zorg voor het lichaam, maar de vaders met die voor de geest te belasten.

Een verstandige moeder slaat haar wicht dag en nacht gade, zij verzorgt het, zij koestert het en droogt zijn wende oogjes, terwijl de vader opletend het uitbottende verstand afwacht. Opdat kinderen door een goede leiding tot deugdzaam en verstandig mens worden, moet de leiding nooit tegenstrijdig zijn. Wie dus in deze wereld zijn kinderen gelukkige mensen wil laten worden moet goed opletten dat zijn woord een onveranderlijke wet is. Eigenzinnigheid moet gestraft worden tot de onderwerping, dan verdwijnt die wel zoals uit het voorbeeld van de heer Locke blijkt". (zie stukje E 5)

E 3

Voor grotere jongens ("de tijd der jongelingschap"):

"is het reizen door de wereld een noodzakelijk deel van een goede opvoeding, wanneer de ouders voldoende middelen hebben. Maar nooit is een verstandig leider nodiger dan bij het reizen omdat de jongelingen gevaar lopen om in plaats van de deugden en goede gewoonten der buitenlanders hun ondeugden en gebreken te leren. Het is gemakkelijk te bedenken hoeveel luister verkregen wordt door dit reizen door een edelman, en hoe de krijgsheld heilzame lessen trekt uit het beschouwen van de aard en het gedrag der vreemde volken.

Welke honingraten de zoon van een rijk koopman puurt uit het beschouwen van de landen is voldoende bekend".

E 4

"Het is ook zeker dat ons geluk een grote volkomenheid verkrijgt als wij het met een beminnelijke wederhelft mogen delen, en daarmee zal ik mijn inzending sluiten.

Een der grootste gunsten welke de Algoedheid de mens bewijst is hem een deugdzaam en verstandig huisvrouw te geven. Het is daarom van het grootste gewicht dat een jongeling in het uitkiezen van een bedgenoot met de uiterste omzichtigheid te werk gaat. Men heeft al vaak gezien dat een gelukkig jongeling door een slechte echtgenote in alle ellende werd verwickeld, en omgekeerd dat een jongeling die losbandig was door een deugdzaam vrouw een groot toppunt van heil beklommen heeft. Daarom moeten ouders, nadat zij hun kind een goede opvoeding gegeven hebben, het juiste moment afwachten".

HET GEBROKEN GLAS.

EENE VERTELLING.

Cornelis had een glas gebroken
 Voor aan de straat.
 Schoon hij de stukken had verstoken,
 Hij wist geen raad.
 Hij had een afschrik van te liegen,
 Wijl 'od het ziet;
 En zou hij nu Mama bedriegen,
 Dat kon hij niet.

Hij stond onthutfeld en bewogen;
 De moeder komt:
 Zij ziet de tranen in zijn oogen;
 Hij scheen verstomd.
 Heeft Keesje, zeize, wat bedieven,
 Wat scheelt er aan?
 'k Heb zei hij, moeder lief! zo even
 Weer kwaad gedaan.
 Ter-

HET GEBROKEN GLAS.

Kom Keesje lief! hou op met krijten,
 N. N.

E 5 Het voorbeeld van de heer Locke.

J. Locke: "Over de opvoeding der kinderen". Opnieuw uit het Engels vertaald, Amsterdam 1753.

"Een verstandige en vriendelijke moeder onder mijn bekenden zag zich genoodzaakt om haar dochtertje, dat pas van de min was thuisgekomen (een kind van 2 à 3 jaar dus) achtmaal achter elkaar op een zelfde morgen te slaan eer zij haar halsstarrigheid kon overwinnen en haar kon laten gehoorzamen in een eenvoudige en onbelangrijke kwestie. Als zij eerder met slaan was opgehouden en bij de zevende keer was gestopt zou zij het kind voor altijd bedorven hebben, en door haar vruchteloze slagen haar weerbarstigheid hebben versterkt. Maar haar verstandige volhouden totdat zij haar gedwee gemaakt had — wat ook het enige doel van de kastijding was — vestigde haar gezag al bij de eerste gelegenheid. Zo verkreeg zij in het vervolg een onmiddellijke onderwerping en gehoorzaamheid van haar dochter. Ik geloof dat zij haar nooit meer behoefde te slaan".

(Kinderen van welgestelden gingen vaak het huis uit tot zij van de borst waren en woonden de eerste levensjaren bij hun min).

VOOR KINDEREN. 21

Terwijl ik bezig met paletten
 Bij 't venster was,
 Vloog mijn volan, door 't fors raketten,
 Daar in het glas.
 Maar als uw Keesje 't van zijn leven
 Niet weder doet,
 Dan wilt gij 't immers hem vergeven,
 Gij zijt zo goed!

Kom Keesje lief! hou op met krijten,
 Zei moeder toen:
 'k Wil u die mislag niet verwijten,
 Hij kreeg een zoen.
 „ Die altoos wil de waarheid spreken,
 „ Wordt wel beloofd.
 „ Die leugens zoekt voor zijn gebreken,
 „ Wordt nooit verschoend."

F Journaal van een plezier togtje

gedaan in den jaare 1765
 bij Twee Mans met hun Vrouwen
 en Dogtertjes
 uijtmakende Ses Personen
 buiten of behalven
 de Dienstboden.

F 1

Den 10 Julij 1765
 Dies Mercürii

Vertrokken wij van Amsterdam een quart voor negen uren van voor de Herberg de Beerebijt buiten de Utrechtse Poort aan den Amstel met een afgehuurde Schuif, bemand met een Man alzo de tweede defaut (verstek) liet gaan, en dus 't gezelschap die tweede plaats zelfs moest waarnemen gedurende de Reijs.

Den 10 July 1765.

Dies Mercürii

Vertrokken wy van Amsterdam een quart voor negen uren van voor de Herberg de Beerebijt buiten de Utrechtse Poort aan den Amstel met een afgehuurde Schuif, bemand met een Man alzo de tweede Defaut liet gaan, en dus 't gezelschap die tweede plaats zelfs moest waarnemen gedurende de Reys. Hier door en door 't wagen na vier en twelk konden wy niet vroeger vertrekken, 't geen een van ons gezelschap wat onverdullig maakte, te half tien raakte door onverschijtheid van een Overman de Melkkan te onwiste binne, de melk van de grond, te Ouderkant aan den Amstel kreeg en wy wederom Melk aan boord: te elfuuren passeerde wy met groote vrees het Alconen kreentje, onse Schipper verhoorde ons dat eens op 't ziele, door 't breeken van de jaag Lijn, daar een etmaal op had vast geroeten, dus tien wy het ziele passeerde was 't weder zeer bedaardt, ester dronken en sommigen van 't gezelschap een koppje koffy om te schrik en 't was van dat wy hadden kennen waerom want tot die tijd toe was de koffy bewaert en waerom geloiden met oovd 't uur om de hand niet te branden: Vervolgen passeerde wy Tocuse en kwamen in de Rivier

Hierdoor en door 't wagten na vuur en melk konden wij niet vroeger vertrekken, 't geen een van ons gezelschap wat onverduldig maakte. Te half tien raakte door onvoorzichtigheid van een onzer de Melkkan te onderste boven, de melk over de grond. Te Ouderkerk aan den Amstel kregen wij wederom Melk aan boord. Te elf uren passeerden wij met groote vrees het Abcoude Meertje, onze Schipper verhaalde ons dat eens op 't zelve, door 't breeken van de jaaglijn, daar een etmaal op had vastgezeeten, dog toen wij het zelve passeerde was 't weder zeer bedaardt. Egter dronken er sommigen van 't gezelschap een Kopje Koffij voor de schrik en 't gevaar dat wij hadden kennen ondergaan, want tot die tijd toe was de Koffij bewaart en warm gehouden met doov vuur om de mond niet te branden. Vervolgens passeerden wij Abcoude, en kwamen in de Rivier 't Geijn, passeerden verder Baambruggen, 't Slot te Loendersloot, alwaar wij in de roef gingen om met malkander te gaan eeten, zijnde ongeveer twaalf uren.

Ons geregt bestond in koud gehakt vlees, dito hoenders te weeten gebraden, koekjes, korsjes, zout, enz. en de drank in Bier, Mol, roode en witte wijn, hebbende dit alles tot Amsterdam te scheep genoomen. Passeerden verder de Nieuwersluijs alwaar een sterke stroom ging, dog de dapperheid van onze Schipper en het Stuur beletten dat wij niet stranden. En voeren zo langs de Rivier de Vegt na Breukelen alwaar wij te half twee arriveerden en uijt 't Vaartuijg stapten. Dog onse Domestiken volbragten de Reijs verder te water tot Utrecht. Wij vertrokken van Breukelen (na alvorens een kopje Thee in de Herberg bij Gerrit Sas gedronken te hebben met een Wagen met vier en een Fergon met twee paarden bespannen zijnde ons eijge Rijtuig dat van Amsterdam vooruijt gegaan was en daar op ons wagtende was) op Maarsen, en vonden onderweg een regenkleed, dat van een wagen gevallen was, voorts reeden wij door Zuijlen langs den Daalsche Dijk, alwaar wij 't Regenkleed aan den Eijgenaarsse weder overhandigden tot haar grote vreugde alzo er een soete Regenbuij viel en de nieuwe jas voor 't eerst nat wierd van een van ons gezelschap — 't was een Soubisant met een fluweele kraag. Kwamen te Utrecht dog hielden ons daar niet op. Van Utrecht reeden wij door Louwerecht en Abstee na Rhijnauwen. Zagen van verre Oud en Nieuw Amelisweerd leggen. Arriveerden tussen vier en vijf uren op 't Slot te Rhijnauwen, daar wij verwelkomt warden door een Knecht die vooruijt gezonden was om alles tot onze Receptie klaar te maaken.

F 2

Nu volgt de samenvatting van 7 bladzijden van het Journaal, Eén daarvan is hiernaast afgedrukt. Welke regels uit F 2 en F 4 komen uit deze bladzijde? Dies mercurii betekent woensdag. Over welke dagen van de week gaat deze bladzijde?

In het Slot kwam de eerste bezoeker, een aanzienlijk man die in de Staten van Utrecht zat, zijn opwachting al maken voordat alles in orde was. De slotvrouw, die ook tot het gezelschap behoorde, bekeek met een ver-

slagen oog en in diep stilzwijgen de toestand waarin een en ander zich bevond, want het huis werd vooral bewoond door spechten en vleermuizen, en de inrichting was heel eenvoudig. Wel lag er een visrijke vijver om het slot heen en het lag vlak bij de Kromme Rijn. Gelukkig kwamen de bedienden om zes uur aan, en kort daarna de bagage, zodat er gegeten en geslapen kon worden. Het gezelschap bracht twee weken door in Rhijnauwen, en de dagen werden gevuld met wandelen, vissen, rijtoertjes, en bezoek aan de kermis in Utrecht, afgewisseld met talrijke bezoeken aan beken in de omgeving. Af en toe werd er op ratten en vleermuizen gejaagd, maar dat leverde niets op. Vooral de eerste nachten sliep men slecht, en klaagden sommigen over hoofdpijn, maar na een paar dagen stond men uitgerust op. Twee maal werd vuurwerk afgestoken om het boerenvolk te amuseren. Op dinsdag 23 juli werden de koffers gepakt, de Heer van Rhijnauwen rekende met de boer af, de Vrouw had verschil van mening met haar dochter over het bergen en opruimen van hun goed, men bracht nog een bezoekje en ging laat naar bed.

F 3

Dies mercurii (24 juli 1765)

Vroeg opgestaan, 't goed en de meubelen weggepakt, 't hujs geslooten. Alles nagekeken hebbende, vertrok het gezelschap in twee Rijtuigen tussen tien en half elf uren van Rhijnauwen, verder door Abstee en Louwerecht, Utrecht langs de Daalsche Dijk door Zuijlen, Maarssen Breukelen na de Nieuwersluijs, alwaar wij een visje aaten bij van Vee-re, vertrokken vandaar om half vier door Loenen en Vre-land na de Hofstede Nesserak van de behuwtmoeder van onze Heer van Rhijnauwen. Kwamen met de schou over de Vegt op de plaats, en dronken aldaar een kopje thee, over sessen passeerden wij de Vegt weder met dezelfde schou, en verder door de Velten laan, 't Geijn, over Diemen door de Diemermeer na Amsterdam alwaar wij gelukkiglijk tussen acht en half negen uren aankwamen, en dien avond bij een van 't gezelschap tesamen soupeerden en vroeg na bed gingen.

Een gedeelte van onze Domestiken met de bagage warden na Utrecht gebracht, de Domestiken vertrokken vandaar met de schuijt van een uur (de trekschuit) en de bagage met de wagschuijt, de eersten vonden op ons retour reeds tehuijs, doch de bagage arriveerde s' anderen daags. De Palfrenier was agtergelaten uijt oorzaak van de koorts en is enige tijd daarna ook terug gekomen so dat alles gezegt kan worden gelukkig afgeloopen te zijn en de beschrijving is

Uijt.

F 4

In die 13 dagen werden bezoekt: de Hooge Boomgaard (te voet); Bunnik, Odijk, Werkhoven en Vegten (met het rijtuig);

Om Ses uren amiceaden onze Domestiquen met een afgehoort
Wagon, om acht uren des avonds een koffer met Bagage
Dien wy reer om verlegen waaren, Dawyl't kaptgewaad van
eenige van 't Gereschap daer in was, s' avonds gingen wy op
de Jacht der Wedder kuyren, Day vingen niets, gyaen wipens
Serpenten en tygry na Bed.

Dies Jovis .11 July.

s' haft matig gerust, sommige van 't gereschap met pijn in 't hoofd
gein somn doent opgestaan, s' morgens ontbeten, der Heer van 't Huis
met een Boer van Schiel afgereken, de garderobe van den Heer
gehuys en opgeredert, 't overige gereschap een wandeling gedaen
Door 't Brouwland, over de Sloten gesprongen de s' mid days schiedlyk
gageten de Heer van 't Huis in de asquarade aan Tafel, na de
Vaanthys met de Zeyen gersicht, redelyk verangen. Visite van de
Schout van de Prins, als made van de eerste Pesters, vroude een
widerom geramenlyk gewandeld na den Hooge Boon gaant,
Blaauwe Kamp, 't Heuvelten, sommige van 't gereschap wromen
te Huis gekomen, gesurp ent, te elf uren na bed.

Dies Veneris 12 July.

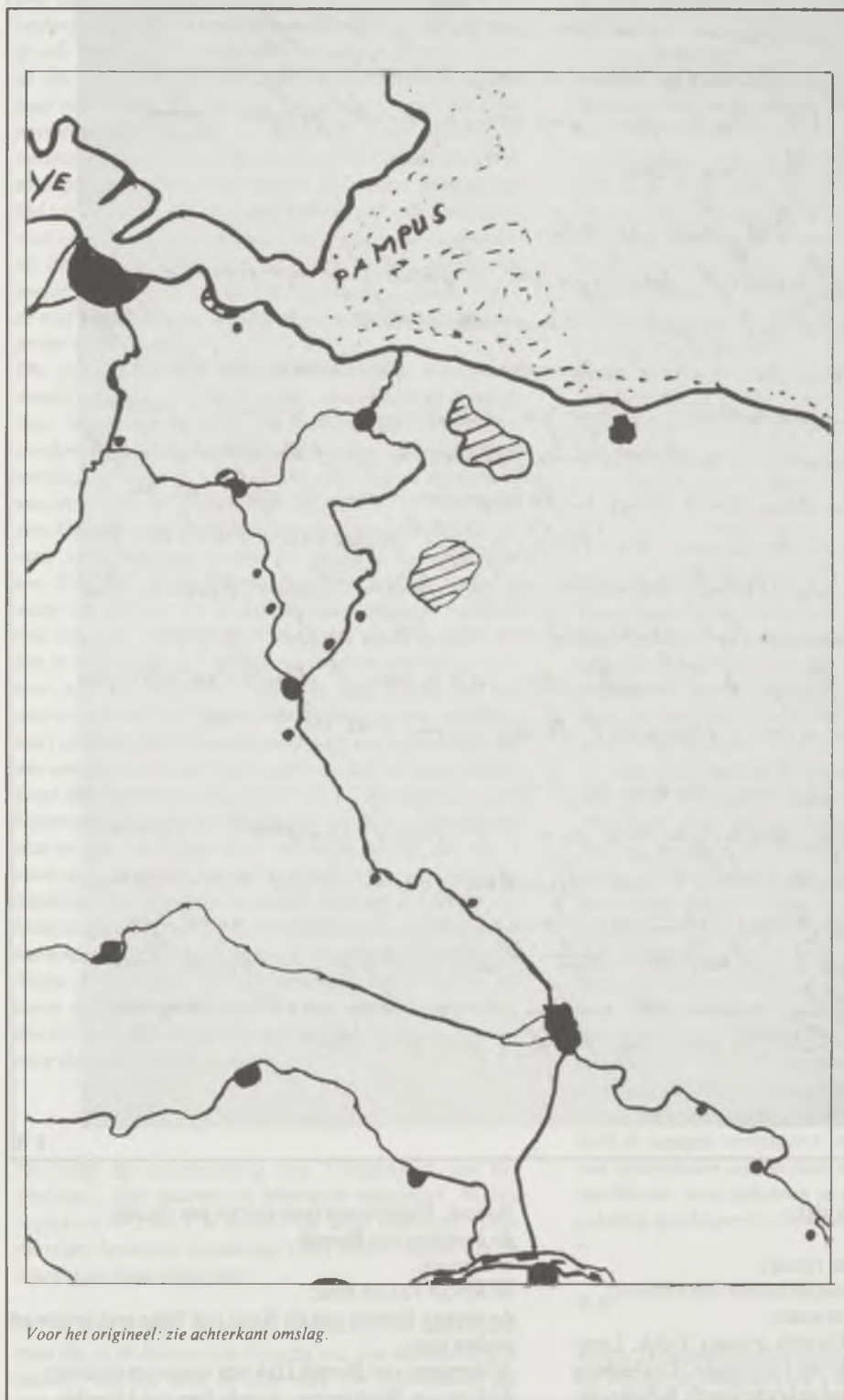
matig gerust, sommige met pijn in 't hoofd opgestaan, de vyver
schoon laten maaken, Twee Sjoeken gerien, dies s' avonds gaen
wanden, s' mid days Visite van Domine van Bunnick met zyn
Vrouw en van de Raad van State Pesters met Vrouw en Oudste Zoon,
met 't gereschap gewandeld na den hooge Boon gaadt, gesurp ent
en tygry na bed. De Vron van 't Huis pijn in 't Cor.

de heer Pesters 3x (met rijtuig);
de Herrnhutters in Zeist;
de secretaris van Zeist (met rijtuig);
de heer van Westreenen van de Staten van Utrecht;
een boer die kaas maakt (te voet);
de raadshere de Jong te Utrecht (rijtuig); Odijk, Lang-
broek, Amerongen, Wijk bij Duurstede, Cuylenburg
(waar een zalm van 25 pond gekocht werd), Schalkwijk,

Bunnik, Rhijnauwen (een tourtje per rijtuig);
de dominee van Bunnik.
ontvangen:
de schout van de Brul;
de overste Pesters van de Raad van State met vrouw en
oudste zoon;
de dominee van Bunnik (2x) met vrouw en dochter;
de heer van Westreenen, vroedschap van Utrecht.

F 5 Overgetekend uit de "Reise en Zakatlas", Amsterdam 1773.

De waterwegen, meren, en de voornaamste plaatsen zijn overgenomen, en de plaatsen waarlangs het gezelschap reisde. De gewone wegen en de grenzen zijn weggelaten om het overzichtelijk te houden.

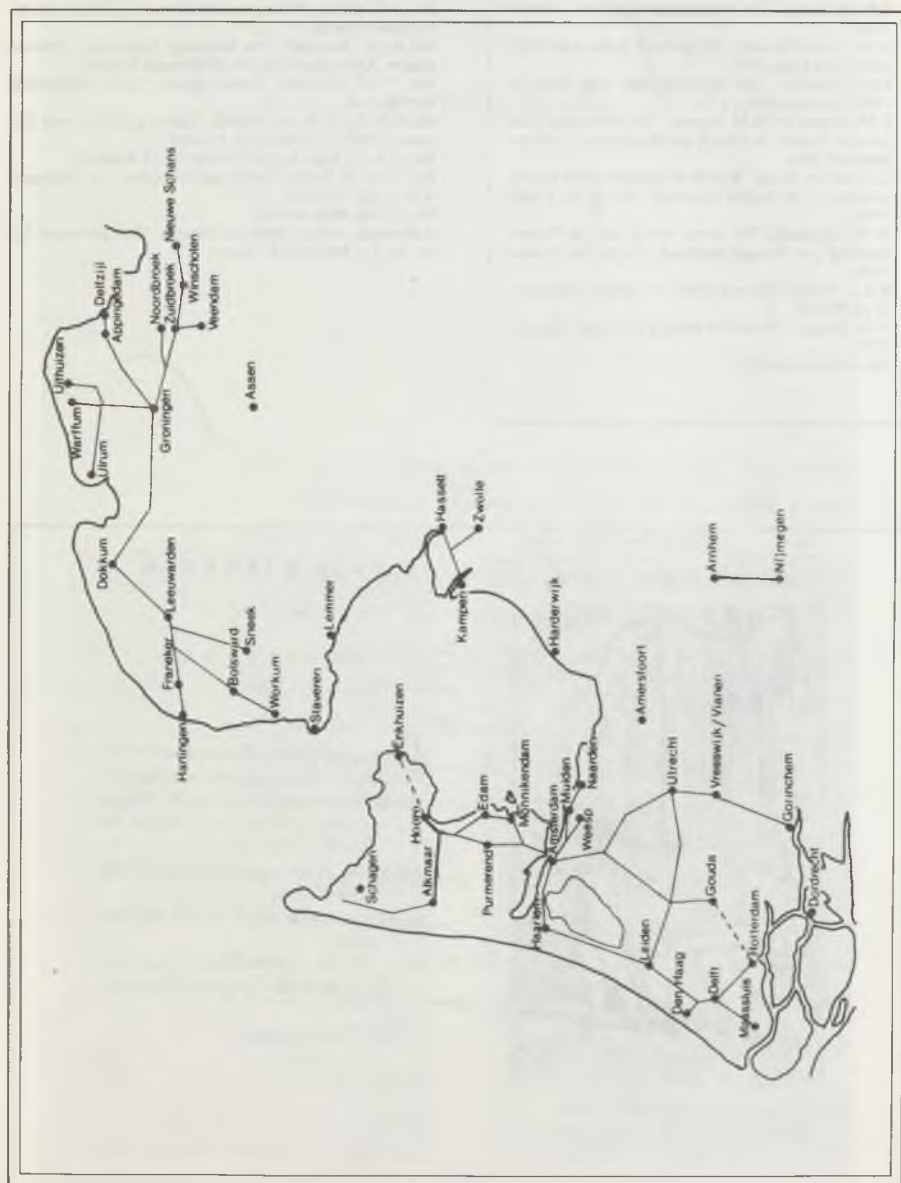
Op dit kaartje staan:

- Abcoude
- Amsterdam
- Baambrugge
- Breukelen
- Bunnik
- Diemen
- Loenen
- Loenersloot
- Maarssen
- Montfoort
- Naarden
- Nieuwersluis
- Odiik
- Ouderkerk
- Utrecht
- Vianen
- Vreeland
- Weesp
- Werkhoven
- Woerden
- IJsselstein
- Zijlen
- de Horster Meer
- de Naarder Meer

Voor het origineel: zie achterkant omslag.

F 6 Het netwerk van trekvaarten zoals dat in de 18e eeuw bestond.

De stippellijnen geven aan waar door allerlei verwickelingen geen trekvaart gegraven werd. Hier vond het passagiersvervoer plaats per diligence, die bij het eindpunt van de trekschuit gereed stond.

LITERATUUR VOOR WERKSTUK OF SCRIP-TIE

E.P. de Booi: "De Weldaet der scholen", Utrecht 1977.

G.M. Cohen Tervaert: "De grietman Rudoph de Mepsche", Den Haag, 1921.

H.A. Höweler: "Een Amsterdamer naar Parijs in 1778", Zutphen 1978.

E.M. Janssen en Th.M. Putman: "De Verlichting", historische thema's in teksten en documenten, 's Hertogenbosch 1968.

C.G. van der Kooij: "Rudolf de Mepsche en de Faanse processen", in: Spiegel Historiae, 14e jrg. no 6 (juni 1979).

W.W. Mijnhardt: "De eerste veertig jaar van Teylers Stichting", in: Spiegel Historiae, 13e jrg. no 11 (nov. 1978).

R.E.J. Weber: "De trekschuit", in: Spiegel Historiae, 2e jrg. (1967).

H.H. Zwager: "Nederland en de Verlichting", Bussum 1972.

En: een encyclopedie.

Herkomst van de afbeeldingen.

Titelpagina: J.F. Martinet, "Katechismus der Natuur", Amsterdam 1778, Un. Bibliotheek Utrecht.

Blz. 3: G. Sellius, "Natuurkundige Histori...", 1733, Un. Bibliotheek Utrecht.

Blz. 6: J.F. Martinet, "Het Vereenigd Nederland", verkorte uitgave, Amsterdam 1790, Un. Bibliotheek Utrecht.

Blz. 7: J.F. Martinet, "Katechismus...", Un. Bibliotheek Utrecht.

Blz. 8, 9, 10, 16: H. van Alphen, "Kleine gedichten voor kinderen", 1787, Un. Bibliotheek Utrecht.

Blz. 11 en 13: Rijks Archief Utrecht, foto J. Beetsma.

Blz. 15: J. de Vries, "Barges and capitalism", in: Bijdragen A.A.G., jrg. 21 (1978).

Blz. 17: Alg. Rijks Archief.

Achterzijde omslag: Reise- en Zakatlas, 1773, particulier bezit, foto Un. Bibliotheek Utrecht.

DE BEDELAAR.

Die met veragting op hem ziet,
Doet naar 't bevel van Jesus niet. Mgn.

VOOR KINDEREN. 31

DE BEDELAAR.

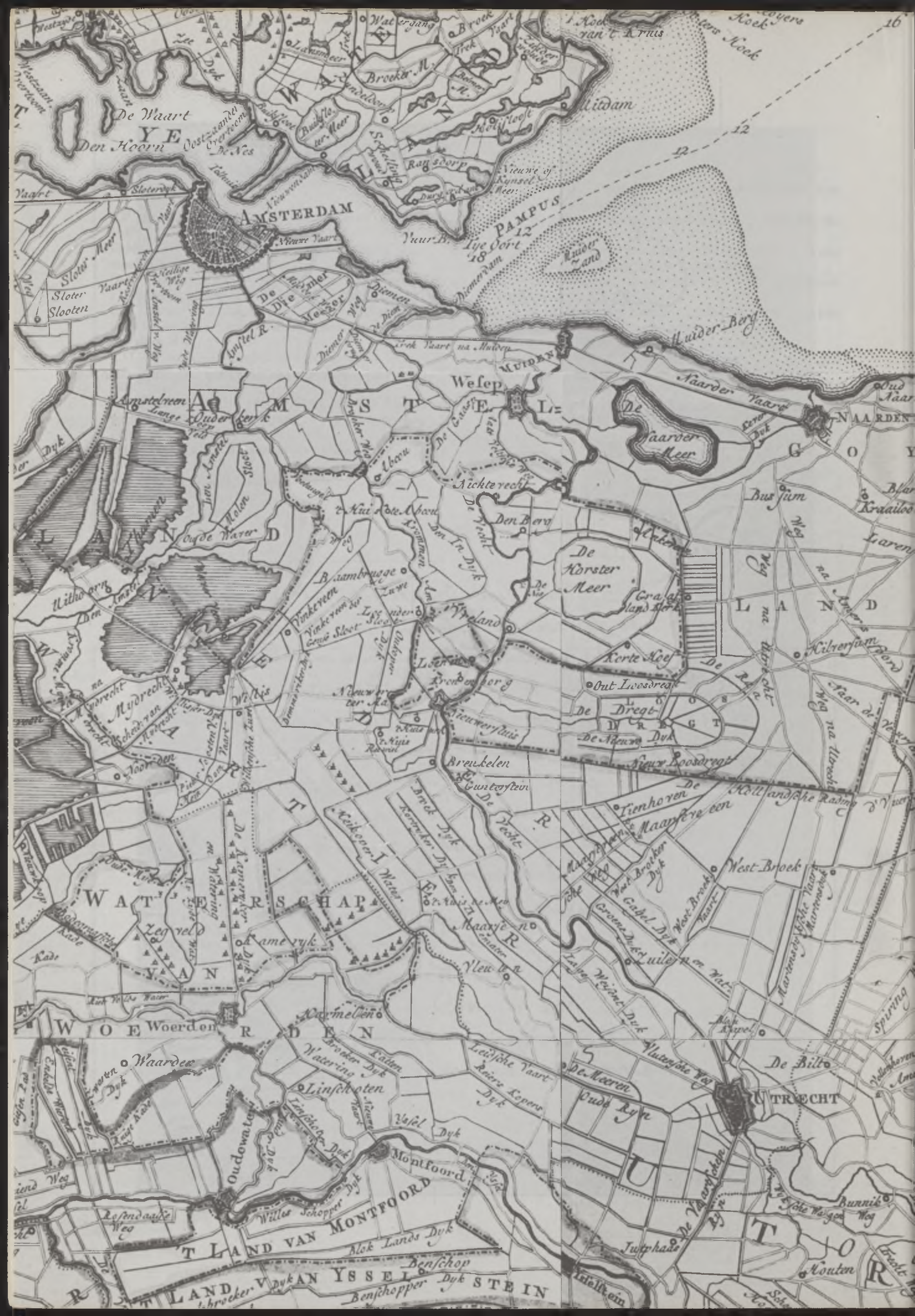
Die afgeleefde man, die bijkans nakend zit,
En trillend van de kou, mij om een duitje bidt,
Is even goed als ik. Gods wijsheid gaf alleen
Mij wat meer geld dan hem. Ben ik dan
beter? ... Neen.
Een vroom en eerlijk mensch draagt dikwijls
slegte kleeven,
Ik wil dan ook de deugd in arme menschen
eeren.

Die met veragting op hem ziet,
Doet naar 't bevel van Jesus niet.

Rec: 19 Juny 1730. Fog: 20 No

Edel Groot Mogende Heeren,

Het is ons zeer Inmenslijk, en wij moeten
met leetwizen klagen, dat overen soo vele
Misdaden en Hooggaande Zonden, als
Dagelijks in ons Land werden bedreven,
ons zedert einigen tijd ook te voren
zijn gekomen Soodanige Delicten, waar-
over de natuur zelfs een afgrijzen heeft,
en die in een Land, waar in de Christus-
like Gereformeerde Religie werd gelieft,
zelfs niet behoorde genoemd, veel min
bekend te zijn. Wij hebben eyter-
tot onse groote Droefheid, onderzonden,
dat niet alleen hier in deze Plaats, -
maar ook in andere Steden van ons
Land, Soodanige grouwelen werden
gepleegt, als waar over God eensd's
Sodoma

Aanvulling hierop uit: J. Locke, "Over de opvoeding der kinderen", Amsterdam 1753. (vervolg van pagina 454).

Informatie

De fragmenten werden gekozen omdat ze typerend zijn voor de manier waarop men trachtte de dankzij het opkomende natuuronderzoek verworven wetenschappelijke inzichten in overeenstemming te brengen met de Bijbel. De bestudering van de natuur had tot gevolg dat men nog meer eerbied en bewondering kreeg voor de verfijnde kunstigheid waarmee de schepping in elkaar is gezet. Dit leidde er ook toe dat men zich in de loop van de 18e eeuw een ander beeld van God ging vormen. Men ging God naast controlerend wetgever (zoals in fragmenten A en B) nu ook zien als de goede Schepper, die zijn schepping juist voor het geluk van de mensheid harmonisch in elkaar had gezet.

Van een krachtige ongelovige stroming is in de gehele 18e eeuw in de Nederlanden geen sprake, de nadruk ligt op de combinatie van de nieuwe inzichten met het geloof.

Het valt op dat men zo veel nadruk legde op de deugd als hoogste norm van plichtsbetrachting, en op de gedachte dat een ieder zijn plaats moest weten, daar nuttig moest zijn en door al deze deugden gelukkig zou zijn. Deze laatste opvatting is nieuw in vergelijking met die in de vorige eeuwen, waarin gehoorzaamheid aan Gods woord de eerste plicht was en menselijk geluk niet op de voorgrond stond. Hoewel de opvoeding ons cru voorkomt was de zorgzame aandacht voor het kind toch nieuw: de periode waarin men het kind beschouwde als een miniatuurvolwassene werd, althans bij de hogere standen, afgesloten. Het meisje is nog volstrekt niet in het beeld. Voor haar onderworpen en dienende taak voldeed het bestaande systeem van het bij moeder thuis blijven nog goed genoeg.

De nieuwe wijze van denken over het kind, althans in de hogere standen, had ook in de Republiek effecten in de tweede helft van de 18e eeuw.

Uit de ljjvige verhandeling zijn de stukjes gekozen (en vrij ingrijpend gemoderniseerd) die licht werpen op het braafheidsideaal dat zo lang door zou werken. Men vergelijk de inhoud van Kleio-Didactica I. Ook is duidelijk dat de opvoeding uitsluitend op de hogere standen was gericht. Voor de lagere gold nog steeds het meewerken met volwassenen als voldoende opvoeding, zoals nog lang na de 18e eeuw het geval zou blijven.

Voor de leerlingen bieden deze fragmenten de mogelijkheid om "eigen" opvattingen aan bod te laten komen en te constateren dat er binnen één klas zeker geen eenstemmigheid behoeft te bestaan: een concreet voorbeeld van een wereldbeeld, van een begrip dat voor hen wel telkens in de geschiedenislessen opduikt maar erg abstract is.

De leerlingen moeten zelf steekhoudende verschillen met het heden kunnen vinden. De leraar kan e.e.a. vertellen over het nieuwe van deze inzichten en wijzen op de kleding van kinderen die nog een getrouwe copie was van het kostuum der volwassenen.

Aanbevolen literatuur:

E.P. de Booi: "De Weldaet der scholen", Utrecht 1977.

H. Pomes: "Over van Alphens kindergedichtjes", Rotterdam 1908.

Kleio 3, 1978, het artikel van W.W. Mijhardt.

Opdrachten.

- Schrijf op wat je kunt vinden over de periode van deze stukjes in je boek. Maak korte zinnestukjes die ieder iets typerends noemen. Ga, wanneer je dat gedaan hebt, in je groepje elkaar aanvullen of verbeteren. In welke van de 5 stukjes vind je iets dat klopt met wat jullie hadden opgeschreven?
- Welke stukjes vind je het opvallendst? Waarom?
- Welk stukje vind je het typerendst voor de opvoeding in die tijd? Waarom?
- Wat zou nu nog ongeveer zo gezegd kunnen worden?
- Wat zouden wij nu niet meer zo schrijven? Waarom? Welke verschillen constateer je dus?
- Over welke kinderen wordt heel weinig gezegd?
- Over welke kinderen wordt niets gezegd? Kun je daar een verklaring voor bedenken?
- Kloppen de afbeeldingen en de gedichtjes met de stukjes tekst?
Wijs de regels aan die je mening bewijzen.
- Waarom wordt in dit verhaal over opvoeding het reizen er bij gehaald?
- Welke rolverdeling constateer je tussen man en vrouw?
- Heeft dat gevolgen voor de opvoeding van beide seksen?
- Vergelijk de opvattingen in de diverse stukjes en in de gedichtjes met elkaar en formuleer je conclusies als volgt:
"In de 18e eeuw legde men de nadruk op . . ."
- Klopt de godsdienstige opvatting achter deze fragmenten met die welke je in de voorgaande teksten aantroft?
- Vergelijk je conclusies met de tekst in je schoolboek over de Verlichting.

F Journaal van een Pleyzier Togtje.

Informatie:

Uit het journaal zijn fragmenten overgenomen in de spelling van de schrijver. De wederwaardigheden tijdens het verblijf zijn samengevat omdat het geheel te veel pagina's van dit nummer in beslag zou nemen. De keuze werd gemaakt met het doel gegevens over de leefwijze te bieden. Een deel van de opdrachten is hierop gericht. Rhijnauwen is nog steeds het doel van uitstapjes. Het ligt vlak bij Bunnik aan de Utrechtse kant.

Het uit de "Reise- en Zakatlas" overgenomen kaartje is door het cliché van schaal veranderd. Deze kan daarom niet aangegeven worden. De opdrachten bij dit kaartje doelen op enig inzicht in het verband tussen bodemgesteldheid en economische ontwikkelingen.

Het kaartje uit J. de Vries, Barges and capitalism, is bedoeld als hulpmiddel voor opdrachten na een doceerles waarvoor hieronder de nodige informatie volgt.

Trekvaarten en trekschuiten.

De meeste trekvaarten (speciaal voor trekschuiten gegraven kanalen of waterwegen, die reeds bestonden, maar voor trekschuiten geschikt werden gemaakt, zoals de Vecht tussen Utrecht en Amsterdam, en de Oude Rijn tussen Utrecht en Leiden) werden aangelegd in de 17e eeuw. In deze eeuw zijn twee perioden aan te wijzen waarin zeer veel trekvaarten tot stand kwamen, nl. 1632-1647 (243 km.) en 1656-1665 (415 km.). Sinds 1665 zijn aan het bestaande netwerk van 658 km. trekvaarten vrijwel geen belangrijke nieuwe kanalen meer toegevoegd. Zoals het kaartje laat zien bevonden vrijwel alle trekvaarten zich in twee regio's, nl. Holland-Utrecht en Friesland-Groningen.

De meeste trekvaarten waren zodanig geconstrueerd dat ze alleen bevaren konden worden door de smalle trekschuiten of vaartuigen die daar op leken. Vrachtvervoer via de trekvaarten was dikwijls uitdrukkelijk verboden, trekschuiten mochten alleen passagiers (en hun bagage) vervoeren. De meeste passagiers zaten in het "ruim" waar voor 24 à 30 personen zitplaatsen waren; voor wie het kon betalen bestond de gelegenheid

om eerste klas te reizen in de "roef" (achter op het schip) waar plaats was voor 8 personen.

In dezelfde tijd waarin het netwerk van trekvaarten ontstond nam het aantal beurtveren (die voor een deel van veel vroegere tijd dateerden) sterk toe. De beurtveerdiensten werden onderhouden door zeilschepen, die minder snel waren dan de trekschuiten en ook minder punctueel (omdat ze van de wind afhankelijk waren). Desondanks werden de zeilschepen niet verdrongen door de trekschuiten; in een aantal gevallen overlepten de beurtveer- en trekvaartnetwerken elkaar (voorbeeld: naast de zeer geregelde trekschuitdienst tussen Amsterdam en Haarlem bleef het beurtveer over het IJ tussen beide steden bestaan). De beurtveren zorgden vooral voor vrachtvervoer, maar ook passagiers konden er gebruik van maken (bijv. als ze de duurdere trekschuit niet wilden betalen of als ze veel bagage hadden, waarmee men op de trekschuit niet goed uit de voeten kon). Grote betekenis hadden de beurtveren ook als marktschepen: ze onderhielden het contact tussen een stad en de dorpen van het omringende platteland, waarvoor vooral op de wekelijkse marktdag van de stad belangstelling bestond. Zorgde de trekschuit in de eerste plaats voor de verbinding tussen de steden, de beurtveren verzorgden meer de verbinding tussen de stad en de dorpen uit de omgeving.

In twee grote gebieden werd de communicatie vrijwel uitsluitend door beurtveren verzorgd: de Zuiderzee en het Zuidhollands-Zeeuws eilandengebied.

Vanuit Amsterdam en Enkhuizen vonden zeer frequent afvaarten plaats naar Harlingen, Workum, Staveren, Lemmer, Zwolle, Kampen en Harderwijk. In feite vormden deze beurtveren een schakel tussen de twee trekschuitregio's. In het zuidelijke Deltagebied bestond eveneens een dicht netwerk van beurtveren die geregeld diensten onderhielden tussen Rotterdam en Dordrecht enerzijds en de Zeeuwse havens, Noord-Brabant en de Zuidelijke Nederlanden anderzijds.

In de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw ontwikkelde zich geleidelijk aan ook een netwerk van (post)koets- en diligenceroutes, vooral in die gebieden waar geen trekschuiten waren. Maar door de vele waterwegen (zeer dikwijls moest van een veerpont gebruik gemaakt worden) en door het gebrek aan geplaveide wegen heeft het landverkeer in het dichtbevolkste gedeelte van de Republiek nauwelijks een rol kunnen spelen. Enkele belangrijke routes waren:

Amsterdam-Naarden-Amersfoort-Kampen-Groningen
Amsterdam-Naarden-Utrecht-Deventer- naar Noord-Duitsland

Amsterdam-Naarden-Utrecht-Arnhem-Keulen en Rijnstroken

naar het Zuiden via Utrecht of Gouda naar Breda-Antwerpen of Den Bosch-Maastricht.

Dat het landverkeer niet zo comfortabel was blijkt wel uit het feit dat een Engelse reiziger, die van Hoorn (waar hij met de trekschuit was aangekomen) naar Enkhuizen wilde, bij het zien van de koets besloot zijn bagage in te laden, maar zelf de afstand van 21 km. tussen beide steden lopend af te leggen.

De grote betekenis van de trekschuit kan worden afgeleid uit de omstandigheid dat dit vervoermiddel zorgde voor 68% van de totale passagierscapaciteit in de Republiek; het aandeel van de beurtveren en de (post)koetsen was 25,8 resp. 6,2%. Dankzij de trekschuiten waren de vervoersmogelijkheden in de twee trekschuitgebieden uiteraard veel groter dan in die delen van de Republiek waar geen trekvaarten waren.

In de eerste helft van de 19e eeuw ondervonden de trekschuiten meer concurrentie van de koetsen en diligences, wier betekenis toenam dankzij de aanleg van straatwegen. Tegen deze concurrentie probeerden de schippers van de trekschuiten zich te verweren door de zgn. "vliegende trekschuit" in te voeren, d.w.z. een trekschuit die door meer dan één paard werd getrokken, waardoor de gemiddelde snelheid werd verhoogd van 7 naar 11 à 12 km. per uur.

In dezelfde tijd waarin het wegvervoer toenam en de trekschuit "volkschuit" werd, dus nog slechts door de lagere volksklassen werd gebruikt, vond er echter nog een uitbreiding van het trekvaartennetwerk plaats. De aanleg van verschillende kanalen in de tijd van koning Willem I, die van jaagpaden werden voorzien, maakte het mogelijk dat de trekschuiten doordrongen in nieuwe gebieden. Drente kreeg bijv. in 1839 zijn eerste trek-schuitdienst. Maar in hetzelfde jaar werd de eerste spoorlijn in Nederland in gebruik genomen. De aanleg van de spoorlijnen, die voor een deel precies evenwijdig liepen aan de trekvaarten en in de eerste decennia vrijwel uitsluitend passagiers vervoerden, maakte in snel tempo een eind aan de bloeitijd van de trekschuit, die bijna twee eeuwen had geduurd. Hier en daar kon de trekschuit nog enige tijd als lokaal vervoermiddel blijven functioneren.

Gegevens uit:

J. de Vries: "Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839". In: A.A.G. Bijdragen 21 (1978) blz. 33-398.

Vermeldenswaard is ook nog:

R.E.J. Weber: "De trekschuit", Spiegel Historiaal jg. 2 (1967), blz. 301-305.

Andere literatuur met reisverslagen is de laatste tijd in druk verschenen, bijvoorbeeld
H.A. Höweler: "Een Amsterdammer naar Parijs in 1778," Zutphen 1978.

Gebruik

Dit journal kan gebruikt worden als instap bij het gehele onderwerp, of als onderdeel van de lessenserie, bijvoorbeeld na de brief van het Hof, en de stukjes van Van Effen en over de opvoeding. Het accent ligt op het dagelijks leven van de welgestelde regentenstand. Het journal biedt ook aanknopingspunten voor de staatsinrichting. In de lessenseries vindt U diverse mogelijkheden voor gebruik, hier worden de opdrachten genoemd die daar kort aangegeven zijn. Noot: niemand wist wat Mol is.

Luisteren en doen:

- Terwijl het journal wordt voorgelezen het kaartje invullen met de routebeschrijving (heen en/of terug).

Doen:

- Zoek de Franse woorden op.
- Verklaar uit de geschiedenis waarom zulke woorden gebruikt werden.
- Maak zelf een reisverslag van een dagreis die je gemaakt hebt.
- Vul de namen van de plaatsen op het kaartje in, en de 2 meren.

Mening formuleren:

- Wat zou gevaarlijker zijn, een reis zoals hier beschreven is, of een reis per trein respectievelijk auto? Motiveer je mening.
- Vermeld de drie dingen in dit journal waarover je je het meest verbaast.

Tekst analyseren:

- Welke vervoersmogelijkheden kon men in die tijd gebruiken?
- Was dat voor iedereen hetzelfde?

- Hoe lang duurde de reis? Hoe lang zou die nu duren?
- Wat was er aan voedsel en drank aan boord? Wat dronk men voor de schrik? Sinds wanneer was deze drank in de mode?
- Aan welke gevaar was men ontsnapt?
- **Ef** is sprake van een jaaglijn. Weet je ook wat een jaagpad is?
- Waarom hadden ze midden in de zomer vuur aan boord?
- Wat was het reisdoel van het gezelschap? En waarom gingen ze op reis?
- Uit welke laag van de samenleving komt de schrijver?
- Noem de bewijzen die je vinden kunt om je antwoord kracht bij te zetten.
- Kwamen ze vaak op het slot Rhijnauwen? Waaruit blijkt dat?
- Welke houding hadden de leden van het gezelschap tegenover de dienstboden? Zoek eerst de zinnen op waarin over hen of over een van hen geschreven wordt en vorm dan je mening.
- Is de schrijver een ontwikkeld man of niet? Geef zoveel mogelijk argumenten.

Zelf ontdekken van veranderingen met een minder gebruikelijk hulpmiddel:

- In de gewone atlas staat een kaart Grondsoorten van Nederland. Vergelijk de ingevulde kaart van 1773 met het stukje dat je op die grondsoortenkaart ziet. Door en langs welke grondsoorten reisde het gezelschap in 1765? Wat was er toen niet en nu wel? Welke grondsoort zou dus het meeste aan veranderingen onderhevig zijn?
- Kijk nu in de atlas op de kaart Boezemgebieden in Holland-Utrecht. Kun je hierop de route van het gezelschap in 1765 aangeven? Zie je iets wat sedert 1773 verdwenen is? Waardoor? En welke dingen zijn onveranderd?
 Probeer nu in te vullen wat ontbreekt in de volgende zinnen:
 Tussen 1773 en nu ontstonden
 Maar in diezelfde tijd verdween
 De ontstonden waarschijnlijk omdat men behoefte had aan
 De verdween waarschijnlijk omdat men behoefte had aan
 Bedenk nu eens hoe deze ondernemingen gefinancierd zouden zijn. (Als het nodig is kan de leraar wijzen op het gebruik van turf als brandstof, en op de inpolderingen die al sinds de 17e eeuw gaande waren en die ook op de Boezemkaart goed te zien zijn).

Conclusies trekken:

- Wat voor iemand is de schrijver geweest? (Als hulp vooraf eventueel: wat kun je uit de lijst bezoeken constateren?)
- Welke verschillen kun je constateren tussen 1765 en nu?

Lessenseries

Het materiaal kan op verschillende manieren geordend worden, afhankelijk van de inhoudelijke doelstellingen. Voor wat betreft de vaardigheidsdoelen kan men kiezen tussen een meer frontaal bespreken van het materiaal of meer zelfwerkzaamheid waarvoor opdrachten te vinden zijn bij de aanwijzingen per onderdeel. Hier volgen 3 geheel verschillende lessenseries.

I. Ongeveer 5 lessen (zonder de toets) met nadruk op de verandering van de opvattingen in de 18e eeuw. Chronologische volgorde.

- Instap: Bekendmaken van de hoofdzaken van de komende lessen: n.l. de belangrijke rol van de godsdienst in het maatschappelijk leven (men had in huis de Bijbel en Vader Cats), de overtuiging dat God voortdurend ingreep in het leven van de mens, waarmee men een groot deel van bijv. natuurrampen verklaarde, en dat dat in de loop van de eeuw ging veranderen. Hoe ging dat?
- A, plus opdrachten.
- Inventariseren van reacties. Huiswerk: enkele stukjes uit C, eventueel A nog eens lezen.
- Bespreking van de antwoorden op de huiswerkopdrachten.
- Uitleg bij A en C.
- Groepswerk: Waarom maken ze zich zo druk, waarom moet dat zelfs uitgeroeid worden?
- Klassikale bespreking van de antwoorden.
- D, met opdrachten (individueel of groep of huiswerk).

- Bespreking van de opdrachten, nadruk op verandering van het Godsbeeld.
- Of een tekst over het deïsme (bijvoorbeeld uit Janssen en Putman: De Verlichting), of frontaal les m.b.v. het schoolboek.
- B of C: stukjes over de staatsinrichting met opdrachten gericht op opvattingen die voor de ideeën van de Verlichting in zwang kwamen. Ook hier veranderen de opvattingen.

Vervolg: 18e eeuw in Frankrijk, of Montesquieu.

II. Ongeveer 5 lessen met ordening van dagelijks leven via opvoeding en natuur naar religie. Meer een beeld van een structuur dan van een proces.

- Instap: F, samen lezen, 3 merkwaardigste dingen noemen.
- Op het bord: tempoverschillen, omslachtige voorbereidingen (risico's), wie er mee gingen. Inventarisatie van de merkwaardigheden hieronder.
- Verhaaltje over Rousseau die letterlijk de natuur ontdekte als "mooi en goed", met citaten uit bijv. Emile (zie Janssen/Putman).
- E met opdrachten, zoals staan er in je boek regels met informatie over "verstandig en deugzaam?" en "waarom wordt in dit verhaal over opvoeding het reizen erbij gehaald?"
- Bespreking opdrachten. Nadruk op waarnemen, denken, moraal.
- D plus opdrachten (eventueel als huiswerk enkele).
- Bespreking opdrachten, en behandeling deïsme.
- A en/of B met opdracht: is dit deïsme? (tijd nemen om e.e.a. te vertellen).
- Na bespreking opdracht vraag: "wat is de herkomst van hun afkeuring?"
- Contrast benadrukken tussen opvattingen 1730 en informatie schoolboek over de Verlichting. Eventueel verder met C.

III. Ongeveer 7 lessen met veel nadruk op contrast met heden en op overeenkomsten.

- Instap: F, eerste deel voorlezen met (woord)verklaring, laatste deel moet door de leerlingen zelf in groepen van twee worden herschreven in eigen woorden.

- Daarna opdrachten bij het journaal. (Afmaken als huiswerk).
- De route op het kaartje aangeven, en andere kaartopdrachten.
- Bespreking opdrachten.
- Maak een verslag van een dag reizen nu, waarin vervoer, doel, enz.
- Leerlingen lezen hun verslag voor, de anderen moeten intussen verschillen die hen opvallen met 1765 noteren.
- Bespreking: welk verslag was het beste? welke verschillen?
- E, met opdracht: wat heeft het meest te maken met wat tot nu toe aan de orde was? Bespreken.
- Opdracht: laat E lezen aan je Vader/Moeder/Voogd, vraag hen wat nu nog ongeveer zo gezegd zou kunnen worden en wat wij niet meer zo zeggen.
- Inventarisatie huiswerk en klasgesprek.
- A, en direct enkele opdrachten (in groepen).
- Toelichting bij A n.a.v. de reacties op de gemaakte opdrachten.
- C, groepswerkopdrachten, en discussie.
- B, samen lezen, opdrachten over de paalworm.
- Bespreking en vraag of er nog mensen zijn die het met Justus eens zijn, klasgesprek.
- D, opdrachten over de reuk. Huiswerk: afmaken en afbeelding van een neus zoeken.
- Bespreking opdrachten en collage neuzen.
- Samenvatting.

IV. Keuze-onderwerp bovenbouw.

In het materiaal zit informatie over: de Staatsinrichting en opvattingen daarover, de visie op God, een heel uitgesproken benadering van de natuur, en over allerlei zaken die men gevaarlijk vond. In de eerste plaats zou het aangevuld kunnen worden met andere bronnen uit dezelfde tijd, zoals het reeds genoemde boekje van Janssen en Putman. Leerlingen zouden dan de opdracht kunnen krijgen zelfstandig het bronnenmateriaal te analyseren op deze aspecten, en de resultaten vervolgens te vergelijken met beschrijvingen van de Verlichting zoals in schoolboeken gebruikelijk is, of met uitgaven over Nederland in de 18e eeuw. Dit kan klassikaal, maar ook als scriptieonderwerp gedaan worden.

Voor een individuele scriptie bevat deze Kleio-Didactica voldoende informatie. Een handleiding voor het maken van een scriptie is dan nog wel wenselijk als het de eerste keer is dat de leerling een scriptie maakt, en e.e.a. uit de genoemde literatuur.

Geraadpleegde literatuur.

- E.P. de Booi: "De Weldaet der scholen". Utrecht, 1977.
- G.M. Cohen Tervaert: "De grietman Rudolph de Mepsche", Den Haag 1921.
- Jean Ehrard: "L'idée de nature en France à l'aube des Lumières", Paris, éd. Flammarion, 1970.
- Justus van Effen in: "Hollandsche Spectator", 21 nov. 1732.
- "Geschiedenis op school, in theorie en praktijk", onder redactie van L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebes, Groningen, 1976¹.
- H.A. Höweler: "Een Amsterdammer naar Parijs in 1778", Zutphen 1978.
- E.M. Janssen en Th.M. Putman: "De Verlichting", historische thema's in teksten en documenten, 's-Hertogenbosch, 1968.
- "Kleio" (tijdschrift van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland), 19e jrg. (1978), no. 3.
- C.G. van der Kooij: "Rudolf de Mepsche en de Faanse processen", in: Spiegel Historiae, 14e jrg., no. 6 (juni 1979).
- J. Locke: "Over de opvoeding der kinderen", Amsterdam 1753.
- J.F. Martinet: "Katechismus der Natuur", Amsterdam 1777-1778.
- W.W. Mijnhardt: "De eerste veertig jaar van Teylers Stichting", in: Spiegel Historiae, 13e jrg., no. 11 (nov. 1978).
- Bernard Nieuwentyt: "Het regt gebruik der Werelt Beschouwingen, ter overtuiging van Ongodisten en Ongelovigen aangetoont", Amsterdam, 1725.
- H. Pomes: "Over van Alphens kindergedichtjes", Rotterdam, 1908.
- "Nieuwe geographische Nederlandse *Reise- en Zak-Atlas*", Amsterdam, 1773.
- "Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem", Haarlem, 1763.
- J. de Vries: "Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839", in: Bijdragen Afd. Agrarische Geschiedenis (A.A.G.) van Wageningen, jrg. 21 (1978), p. 33-398.
- R.E.J. Weber: "De trekschuit", in: Spiegel Historiae, jrg. no. 2 (1967).
- H.H. Zwager: "Nederland en de Verlichting", Bussum, 1972.

En verder: een encyclopedie.

Errata Kleio-Didactica 1.

Opgdrachten bedoeld voor groepswork (zie p. 229) zijn:

- ware en onware beweringen,
- het maandagrooster in Sneek,
- het goede resultaat van meneer Wolff,
- wat de knapste kinderen konden,
- minste, meeste, vrij veel, helemaal geen onderwijs,
- dagrooster tussenschool Amsterdam,
- plattegrondje maken,
- oplossen opvang nieuwe tussentijdse leerlingen,
- schema leren per leeftijd.

Op blz. 230/231 zijn de bedoelde kruisjes weggelaten.

Op p. 254 (p. 20 leerlingenmateriaal) moet het kopje c. Amsterdamse stadsbedelingen zijn: stadsbestellingen.

DIDAKTIEKCONFERENTIE op 14 en 15 december over TOETSING.

Er is nog plaats op de didaktiekconferentie op 14 en 15 december in de Pietersberg te Oosterbeek.

U kunt zich inschrijven door f 35,- over te maken op gironummer 1561752 van de penningmeester van de didaktiekcommissie te Den Haag, na afloop van de conferentie worden reiskosten tweede klasse vervoer vergoed.

In verband met uw voorkeur voor bepaalde programma-onderdelen verzoeken we u om bovendien de strook op te sturen, die u vindt op de bijlage in Kleio no 8, 1979.

De didaktiekcommissie.

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1318 CR Weesp, tel. 02940-10700
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794
J. ENGBERS, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138
P.L. HENDRIKS, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
K. VAN DIJK, *sectie (3) Havo/Vwo*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652
MEVR. D.H. VERHAGEN, *sectie (4) Tertiair Onderwijs, Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133
M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waar toe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1979 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs
a. docenten Pedagogische Academies f 90,-
b. docenten Basisonderwijs f 60,-
Sectie (2) Mavo/Lbo f 60,-
Sectie (3) Havo/Vwo f 90,-
Sectie (4) Tertiair Onderwijs f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen) f 55,-

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven) f 50,-

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117
DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondecoeterstraat 28 III, 1071 LS Amsterdam, tel. 020-733679
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
G.J. VAN DER TWEEL, *secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831
H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

Onderwijsadviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. v. Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941
DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
DRS. H.TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681
MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Mérodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143
A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003
K. VAN DIJK, *2e secretaris*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006
J.C.M. GREEP, V.Z. v. Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar, tel. 01751-16387
G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552
DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042

Afdelingssecretariaten

1440-1939 <i>Alkmaar</i>	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen
1000-1439 <i>Amsterdam</i>	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam
6500-7099 <i>Arnhem</i>	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem
5140-5499 <i>Den Bosch</i>	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch
4700-5139 <i>Breda</i>	St. Bavostraat 96, 4891 CK Rijnsbergen
5500-5799 <i>Eindhoven</i>	Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven
4300-4699 <i>Goes</i>	Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes
9300-9999 <i>Groningen</i>	Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen
2200-2739 <i>Den Haag</i>	L.v. Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag
1940-2199 <i>Haarlem</i>	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep
6300-6499 <i>Heerlen</i>	Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade
7440-7739 <i>Hengelo</i>	Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor
8400-9299 <i>Leeuwarden</i>	N.v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden
6100-6299 <i>Maastricht</i>	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht
2740-3399 <i>Rotterdam</i>	v.d. Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam
3400-4299 <i>Utrecht</i>	van Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht
5800-6099 <i>Venlo</i>	Patersstraat 29, 5801 AT Venray
7100-7439 <i>Zutphen</i>	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld
7740-8399 <i>Zwolle</i>	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk

Wegwijzer

Maatschappijleer voor 16 +

H. Mulder

Wegwijzer

Maatschappijleer voor 16 +

Deze nieuwe methode voor havo, vwo en mbo (behalve meao) heeft ten doel de leerling concreet wegwijs te maken in de samenleving.

'Wegwijzer' biedt informatie over een reeks elementaire termen, begrippen en instellingen van onze samenleving. Hierover komen vragen en opdrachten aan de orde.

De behandelde thema's tonen een duidelijke samenhang, waarbij is uitgegaan van het ontwikkelingsproces van de leerling: gezin – school – werk – oorlog en vrede – rechten en plichten – rechtspraak – bestuur – politiek – ontwikkelingsproblematiek – de verenigde naties.

Elk thema bestaat uit een aantal paragrafen met verwerking die een variatie aan werkvormen biedt. De verwerking bevat drie soorten vragen en opdrachten:

- a-vragen: reproductief van aard. De antwoorden hierop staan dus altijd in de lestekst;
- b-vragen: ook reproductief van aard, maar hierbij moet de leerling de lestekst kunnen overzien;
- c-vragen: een training in meningsvorming.

De uitgave is in twee kleuren gedrukt.

Een beoordelingsexemplaar van 'Wegwijzer' is op aanvraag verkrijgbaar.

ISBN 90 01 60319 X 208 pag. f 24,90

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff